॥ श्रीः ॥

हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला ९०

कुमारसंभवम्

'पुंसवनी' संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमः सर्गः

चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन
पत्र मञ्जूषा-संख्या ११३८
वाराणसी-२२१००१ (भारत)

24

॥ श्रीः ॥

कुमारसम्भवम्

'पुंसवनी' टीकासहितम्

प्रथमः सर्गः

अथ तत्रभवान् महाधीमान् कविकुलचूडामणिः प्राज्ञजनस्तुत्यजनिः चूडान्त-
ंभाविकासः कालिदासः सत्काव्यस्य सर्वजनाभिलापविषयचतुर्वर्गफलप्राप्ति-
तया पार्वतीपरमेश्वरयोरनवद्यभव्यचरित्रपवित्रमतिशयरुच्यं कुमारसम्भवा-
ख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्' इति
वात् आदौ प्रस्तुतविषयानुकूलं वस्तु निर्दिशति—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
र्वापरौ तोयनिधी वगाह्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥१॥

उत्तर दिशा में देवसम गिरिराज हिमगिरि राजता ।
वह फैल पश्चिम-पूर्व वन भू-मानदण्ड विराजता ॥ १ ॥

ीश्वरस्य दौहित्रं गिरीशस्य प्रियं सुतम् । पाण्मातुरानुजं देवं द्वैमातुरमुपास्महे ॥१॥

यां देवीं श्रुतिरूपिणीं भगवतीं मायेति वेदान्तिनो
भोगोत्पत्तिकरं प्रधानमिति यां जानन्ति सत्साङ्ख्यकाः ।
ब्रह्माभिन्नतमाऽपवर्गफलदा चैतन्यसम्पादिनी
सैवाम्बा विबुधैकवेद्यसुगुणा कुर्यात् कृतौ मङ्गलम् ॥ २ ॥

ज्ञानाज्ञानविचारतो मधुरिपो ! कार्यं कृतं यन्मया
कुर्वे कर्म यदप्यहं निजधिया शौरे ! करिष्यामि यत् ।
तत्सर्वं च समर्पयामि भगवन् ! त्वत्पादपद्मद्वये
स्वामिन् ! कृष्ण ! न चास्ति मेऽत्र कृतिता कापि त्वदीयैव सा ॥३॥

योपकारपरिशोधनमत्र किं स्याद् दुःशक्यमेव खलु मे जननान्तरेऽपि ।
मद्विधेऽल्पगुणकेऽपि दयालुरासीत् तं तातपादमनिशं प्रणमामि भक्त्या ॥ ४ ॥

संसारसागरसमुत्तरणैकसेतुं श्लाघ्यं कवीन्द्रगुरुदेवमहं नमामि ।
यत्पादपङ्कजयुगार्चनकर्मणैव मत्सन्निभा अपि भवन्ति बुधप्रकल्पाः ॥ ५ ॥
श्रीमत्सद्गुरुरामशास्त्रिकरुणासम्प्राप्तविद्यालवो
भारद्वाजकुलाब्धिकौस्तुभमणेर्दामोदरस्यात्मजः ।
प्राज्ञः कोऽपि कुमारसम्भवमहाकाव्येऽत्र गङ्गाधर-
ष्टीकां 'पुंसवनी'मिमां वितनुते बोधाय विद्यार्थिनाम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—उत्तरस्यां दिशि हिमालयो नाम नगाधिराजः पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य पृथिव्या मानदण्ड इव स्थितोऽस्ति ।

व्याख्या—उत्तरस्याम् = उदीच्याम्, दिशि = आशायाम्, देवतात्मा = देवतास्वरूपः, हिमालयो नाम = हिमालय इति प्रसिद्धः, नगाधिराजः=पर्वताधिराजः, पूर्वापरौ = पूर्वपश्चिमौ, तोयनिधी = समुद्रौ, वगाह्य = प्रविश्य, पृथिव्याः = भूमेः, मानदण्ड इव = परिच्छेदकदण्ड इव, स्थितः=अवस्थितः, अस्ति=वर्तते । अत्रास्तीति वर्तमाननिर्देशेन परमेश्वरश्वशुरस्यास्य नित्यत्वमुक्तम् ।

व्युत्पत्तिः—'उत्तरस्यां दिशी'त्यनेन हिमालयस्य देवभूमित्वं 'देवतात्मे'त्यनेन स्थावरात्मत्वाभावश्च ज्ञायते, वक्ष्यति च 'पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः' (५–४५) इति । देवतात्मा = दीव्यतीति देवः, देव एव देवता, स्वार्थे तल् 'तलन्तं स्त्रियाम्' इत्यनुशासनादस्य पदस्य स्त्रीलिङ्गत्वम्, देवता आत्मा यस्य सः देवतात्मा । इदं तु वक्ष्यमाणचेतनकृत्यविवाहादिघटनार्थमुक्तम्। 'उत्तरस्यां दिशि देवभूमयः दक्षिणस्यां दिश्यसुरभूमयः, मध्ये मनुष्यभूमय' इति पुराणप्रसिद्धिः । हिमालयः = हिमानामालयः । नगाधिराजः=न गच्छन्तीति नगाः, अधिको राजा अधिराजः 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच्, नगानामधिराजो नगाधिराजः । पूर्वापरौ=पूर्वश्चापरश्च पूर्वापरौ तौ । तोयनिधी=तोयानां निधिः तोयनिधिः, तौ । वगाह्य = 'अवगाह्य' इत्यत्र भागुरिमतेन अल्लोपः । मानदण्डः=मानस्य दण्डः मानदण्डः, 'मानम्' इत्यत्र भावे ल्युट् । अथवा मीयतेऽनेनेति मानं, करणे ल्युट्, मानश्चाऽसौ दण्डो मानदण्डः=आयामपरिच्छेदकदण्डः । पूर्वपश्चिमसमुद्रावगाहित्वं च हिमालयस्य ब्रह्माण्डपुराणे उक्तम्–'कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणो वर्षपर्वतौ । पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवान्तरुपस्थितौ' ॥ इति ।

अत्र पताकावृत्तनायकभूतस्य हिमवतो निर्देशात् वस्तुनिर्देशः । वस्तुनिर्देशमात्रोपक्रमेष्वपि काव्येषु कवेर्मानसिको नमस्क्रियात्मको मङ्गलाचारः कल्पनीयः । तस्य शिष्टाचारसिद्धत्वात् । अत्र प्रकृतस्य = प्रकरणेन प्रस्तुतस्य उपमेयस्येत्यर्थः । तादृशस्य हिमालयस्य उभयसमुद्रव्याप्तिसाम्यात्, परात्मना = पृथिवीमानदण्डत्वेन सम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं च साहित्यदर्पणे यथा—

'भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना' । इति ।

अस्मिन् सर्गे प्रायेण वृत्तमुपजातिः । कुत्रचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे च । इन्द्रवज्रालक्षणं—'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' । उपेन्द्रवज्रालक्षणम्—'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' इति । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः साङ्कर्याच्च उपजातिर्भवति । उक्तंच—

'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' । इति ।

अत्र च श्लोके प्रथमतृतीयौ चरणाविन्द्रवज्रायाः, द्वितीयचतुर्थौ चरणावुपेन्द्रवज्राया ज्ञेयौ ।

अस्य महाकाव्यस्य नाम कुमारसम्भवम्, तदर्थस्तु-कुमारस्य (स्कन्दस्य) सम्भवः (उत्पत्तिर्महिमातिशयश्च) यत्र तत् । इत्थं व्यधिकरणबहुव्रीहिसम्भवं कुमारसम्भवपदं ज्ञेयम् । षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणे तु लक्षणापत्तेर्दुर्वारता इति बोध्यम् । महाकाव्यलक्षणं च—

'सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।
आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम् ॥' इति ।

भावार्थः—उत्तरककुभि देवतास्वरूपो हिमालयनामकः पर्वतश्रेष्ठः पूर्वसमुद्रादारभ्य पश्चिमसमुद्रपर्यन्तं विस्तीर्णः, भूमेः परिच्छेदको दण्डः (गज) इव वर्तत इत्यर्थः । मानदण्डो हि मेयेन तुल्यपरिमाणो भवतीति यावत् ।

भाषा—उत्तर दिशा में देवतास्वरूप हिमालय नामक पर्वतों का राजा पूर्व और पश्चिम समुद्र में प्रविष्ट होकर पृथ्वी के मानदण्ड की तरह विद्यमान है ।

अतः परं षोडशभिः श्लोकैर्हिमालयं वर्णयति । तत्र पर्वताधिराजत्वं निर्वोढुमाह—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च, पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥

गो–भूमि हिमगिरि–वत्स दोग्धा गिरि सुमेरु बना चतुर ।
पृथु–आज्ञया दोहन किया गिरि–वृन्द ने मणिगण प्रचुर ॥ २ ॥

अन्वयः—सर्वशैलाः यं वत्सं परिकल्प्य दोहदक्षे मेरौ दोग्धरि स्थिते (सति) भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां धरित्रीं दुदुहुः ।

व्याख्या—सर्वशैलाः=सकलपर्वताः मन्दरादय इत्यर्थः, यं=हिमालयं, वत्सं परिकल्प्य=वत्सत्वेन कल्पयित्वा, दोहदक्षे=दोहननिपुणे, मेरौ=सुमेरौ, दोग्धरि=दोहके, स्थिते=वर्तमाने (सति), भास्वन्ति=कान्तिमन्ति ('महौषधीः' इत्यस्यापि विशेषणमेतत्, तत्र च 'कान्तिमतीः' इति पर्यायः प्रदेयः) रत्नानि=मरकतपद्मरागादिमणीन् स्वजातिश्रेष्ठवस्तूनि च, महौषधीश्च=सञ्जीविन्यादीश्च, पृथूपदिष्टां=वैन्योपदिष्टां, धरित्रीं=पृथिवीं, दुदुहुः=दुग्धवन्तः ।

व्युत्पत्तिः—न चात्र 'यम्'इत्यस्य साकाङ्क्षपदस्य तच्छब्दोपादानाभावेन प्रयुक्तत्वेन 'यत्तदोर्नित्यसम्बन्ध' इति न्यायस्य उल्लङ्घितत्वेन च दोषत्वं शङ्क्यम्, पूर्वमेवाध्याहृततच्छब्देन हिमालयशब्देनैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः । तदुक्तम्—

'यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।
क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युज्यते मिथः' ॥ इति ।

सर्वशैलाः = सर्वे च ते शैलाः सर्वशैलाः 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति समासः । दोहदक्षे = दोहनं दोहः, दुह्धातोः 'अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् ॥ ३।३।१९ ॥' इति घञ्, दोहे दक्षो दोहदक्षस्तस्मिन् । दोग्धरि= दोग्धीति दोग्धा तस्मिन्, 'ण्वुल्तृचौ' इति दुहधातोस्तृच् । 'स्थिते सति' इत्यत्र 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमी । पृथुपदिष्टां = पृथुनोपदिष्टा पृथूपदिष्टा, ताम् । पृथुर्नाम नारायणांशभूतो राजा, तेनोपदिष्टाम् ।
वेनो नामाभवद्राजा दुश्शीलो दुष्पराक्रमः । तं शप्त्वा मुनयो जग्मुःपीडितास्तदुपद्रवैः॥
राजाभावात्ततो जाता धरित्री दुर्जनाकुला । ततस्ते मुनयः सर्वे सञ्चिन्त्य मनसा हरिम् ॥
ममन्थुस्तस्य वेनस्य गतप्राणं कलेवरम् । तस्मादभून्महातेजा अरणेरिव पावकः ॥
नारायणांशसम्भूतः पृथुः पृथुपराक्रमः' ॥ श्री० भा० ॥ ४ ॥
इति भागवतप्रसिद्धायाः पृथूत्पत्तेः संक्षेपः । गोरूपधरामिति शेषः । धरित्रीमित्यत्र अपादानाविवक्षायाम् 'अकथितं च' इति गौणकर्मत्वम् । भास्वन्ति = प्रशस्ता भा अस्ति येषां तानि भास्वन्ति 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति भाश्शब्दान्मतुप् । भास्वन्ति च भास्वत्यश्चेति भास्वन्ति, 'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेषः । रत्नम् = 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । महौषधीः = मह्यन्ते पूज्यन्ते इति महत्यः । 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' इति शतृवन्निपातः, ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप् । महत्यश्च ता ओषध्यः, महौषध्यः, ता महौषधीः । 'ओषध्यः फलपाकान्ता' इत्यमरः । महौषधीश्च = सञ्जीवनीप्रभृतीश्च, दुग्धत्वेन परिणता इति शेषः । 'ताः क्षीरपरिणामिनीः' इति विष्णुपुराणम् । दुह्धातोः 'दुहियाचि०' इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । दुहेः स्वरितत्वेऽपि अकर्त्रभिप्रायविवक्षायां परस्मैपदम् । प्रधानकर्मणि 'रत्नानि' इत्यत्र 'महौषधीश्च' इत्यत्र च 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' १।४।४९ इति कर्मसञ्ज्ञा, ततः 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया । दुदुहुरित्यत्र णिजर्थान्तर्भूतो ज्ञेयः, अन्यथा सुमेरौ दोग्धृत्वनिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । हिमालयस्य वत्सत्वनिर्देशात् । पृथिव्याः पशुरूपधारणं पुरावृत्तप्रख्यातम् । पूर्वस्मिन्काले पृथुर्नाम नरपतिः बुभुक्षापीडितानां प्रजानां भोजनसिद्ध्यर्थं धेनुरूपिणीं पृथिवीं प्रजाभिः स्वेप्सितमर्थं दोहयामास इति भागवतप्रसिद्धा कथाऽनेन वाक्येनोच्यते । अत्र हिमालयस्य वत्सत्वनिर्देशात् पृथ्वीसारभूतरत्नादिग्राहित्वमस्य गम्यते । 'तर्णकनिपीतशेषं दोहका उपयुञ्जत' इति न्यायात् । अतो हिमालयस्य स्वजातिश्रेष्ठत्वमनेन श्लोकेन प्रतिपाद्यते । तथा चोक्तम्—
सर्वे स्वमुख्यवत्सेन स्वे स्वे पात्रे पृथक् पयः । सर्वकामदुघां पृथ्वीं दुदुहुः पृथुभाविताः'

(श्री० भा० ४-१८-२६)

अत्र हिमालयवर्णनस्य प्रकरणोपस्थितत्वात् हिमालयगतौषधिरत्नानां द्वयानामपि प्रकरणोपस्थितत्वात् तेषां दोहनक्रियारूपतुल्यधर्मसम्बन्धात् (औपम्यस्य व्यङ्ग्यत्वात्) केवलप्राकरणिकविषयस्तुल्ययोगितानामालङ्कारः। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥' इति ॥

अन्येषाम् = अप्रस्तुतानाम्, धर्मः = गुणक्रियास्वरूपः।

भावार्थः—पुरा किल राजा पृथुः क्षुत्क्षामदेहानां प्रजानां हिताय गोरूपां पृथिवीं तानि तानि रत्नानि समदूदुहत्। तत्र च तेषु वर्गेषु यथोचितं महान्तो दोग्धारः श्रेष्ठाः वत्साश्च परिकल्पिता आसन्। तदनुसारेण सर्वे पर्वताः सुमेरुपर्वतं दोग्धारं कृत्वा हिमालयं च वत्सं परिकल्प्य पृथुराजस्याज्ञया पृथिवीं मरकतपद्मरागमौक्तिकप्रभृतीन् मणीन् मृतसञ्जीविनीप्रभृतीः ओषधीश्च दोहयामासुरिति भावः।

भाषा—पूर्वकाल में पृथु राजा ने प्रजा की हितसिद्धि के लिये गोरूप पृथ्वी से अनेक रत्नों का दोहन किया था। उस समय स्व-स्ववर्ग में जो श्रेष्ठ था, वही दुहनेवाला तथा बछवा बनाया गया था। तदनुसार सब पर्वतों ने स्वजातिश्रेष्ठ सुमेरु को दुहने वाला और हिमालय को बछवा मानकर पृथुराज की आज्ञा से पृथिवी से मरकतादिक अनेक मणियों का और मृतसञ्जीवन्यादिक अनेक जड़ी-बूटियों का दोहन किया था।

ननु हिमदूषितस्य हिमालयस्यात्यन्तमनभिगम्यत्वात्सकलमपि सौभाग्यं विफलतोपेतमित्याशङ्क्य स्वयमेव समाधत्ते—

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥

उसकी रतनमय रम्यता का हिम हुआ नाशक नहीं।
क्या शशि-कलङ्क अपार आभा का हुआ बाधक कहीं ? ॥ ३ ॥

अन्वयः—अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं सौभाग्यविलोपि न जातम्। हि एको दोषो गुणसन्निपाते इन्दोः अङ्क इव निमज्जति।

व्याख्या—अनन्तरत्नप्रभवस्य=अपरिमितोत्तमवस्तूत्पत्तिस्थानस्य, यस्य = हिमालयस्य, हिमं=तुषारं (कर्तृपदमेतत्), सौभाग्यविलोपि = सौन्दर्यविनाशकं, न जातम् = न अभूत् हि = यस्मात् कारणात्, एकः = एकाकी, दोषः=दूषणम्, गुणसन्निपाते = गुणसमूहे, इन्दोः=चन्द्रमसः, किरणेषु = रश्मिषु, अङ्क इव = कलङ्क इव, निमज्जति = न्यग्भवति, तिरस्कृतो भवतीत्यर्थः। अन्तर्लीयत इति यावत्।

व्युत्पत्तिः—अनन्तरत्नप्रभवस्य=अविद्यमानः अन्तः येषां तानि अनन्तानि अपरिमितानि 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति बहुव्रीहिः, अनन्तानि च तानि रत्नानि, अनन्तरत्नानि 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयः, प्रभ-

वति अस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रोपसर्गपूर्वकाद् भूधातोः 'ऋदोरप्' इति अप्प्रत्ययेन प्रभवः सिद्ध्यति। अनन्तरत्नानां प्रभवः, अनन्तरत्नप्रभवः 'षष्ठी' इति षष्ठीतत्पुरुषः। तस्य अनन्तरत्नप्रभवस्य। अत्र रत्नशब्दः स्वजातिश्रेष्ठवाची। 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः। उमाख्यस्य कन्यारत्नस्य, वैदूर्यादीनां मणिरत्नानां, देवदारुप्रभृतीनां वृक्षरत्नानां, मृतसञ्जीवनीप्रभृतीनाम् ओषधिरत्नानां, गङ्गादीनां सरिद्रत्नानां, सोमलताप्रभृतीनां यज्ञद्रव्यरत्नानां च प्रभवस्य जन्मकारणभूतस्येत्यर्थः। सौभाग्यविलोपि=सुभगस्य भावः सौभाग्यं 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्। 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः। सौभाग्यं विलुम्पति तच्छील इति सौभाग्यविलोपि 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः। जातम्=जनीधातोः कर्त्तरि क्तः। गुणसन्निपाते=गुणानां सन्निपातो गुणसन्निपातस्तस्मिन्। इन्दोः= 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः। अङ्कः='कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च' इत्यमरः। अल्पो दोषो गुणसमूहं न पराजयते, किन्तु तैरेव दोषस्य पराभवः। अत्रोपमा—इन्दोः किरणेषु अङ्क इवेति। अत्रोपमानुप्राणितोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः। उत्तरार्धगतसामान्यवाक्येन पूर्वार्द्धगतविशेषवाक्यस्य समर्थनात्। तल्लक्षणं चोक्तं साहित्यदर्पणे—

'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि। कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते॥
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः'। इति।

वस्तुतस्तु विकस्वरालङ्कार एव। यत्र कस्यचिद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावप्यपरितुष्यता कविना तत्समर्थनाय पुनर्विशेषणान्तरमुपमारीत्याऽर्थान्तरन्यासविधया वा विन्यस्यते, तत्र विकस्वरालङ्कारः तल्लक्षणं च—

'यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वरः।' इति।

भावार्थः—जगत्सुन्दरस्य चन्द्रमसः किरणेषु कलङ्क इव नानारत्नोत्पादकस्य हिमालयस्य हिमजाड्यं सौन्दर्यध्वंसकं न भवति, बहूनां गुणानां समुदाये पतितोऽप्येको दोषस्तिरस्कृतः सन् न विभाव्यत इति भावः।

भाषा—असङ्ख्य रत्नों के होने से हिमालय का बर्फ सौन्दर्य का नाशक नहीं हुआ, क्योंकि एक दोष गुणों के समुदाय में चन्द्र की किरणों में कलङ्क की तरह लीन (अदृष्ट) हो जाता है।

अथ शृङ्गाराङ्गभूताङ्गरागास्पदत्वेनाप्यस्य सर्वपर्वतोत्कर्षत्वमाह—

यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति।
बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्॥ ४॥

घन खण्ड रँगता अप्सरा-तन को विभूषण दे सुघर।
सन्ध्या अकालिक सम शिखर से धातुमत्ता-धारकर॥ ४॥

अन्वयः—यः अप्सरोविभ्रमसण्डनानां सम्पादयित्रीं बलाहकच्छेदविभक्तरागां धातुमत्ताम् अकालसन्ध्यामिव शिखरैर्बिभर्ति।

व्याख्या—यः=हिमालयः, अप्सरोविभ्रममण्डनानाम्=स्वर्वेश्याविलासालङ्करणानां, यद्वा स्वर्वेश्याविपरीतन्यासालङ्करणानाम् । सम्पादयित्रीं=कर्त्रीम्, बलाहकच्छेदविभक्तरागां=मेघखण्डसंक्रमितरागाम्, धातुमत्तां=सिन्दूरगैरिकादिधातुयुक्तताम्, अकालसन्ध्यामिव = अनियतसमयप्राप्तसन्ध्यामिव, शिखरैः = कूटैः, बिभर्त्ति=धारयति ।

व्युत्पत्तिः—अप्सरोविभ्रममण्डनानाम्=अप्सु सरन्तीति अप्सरसः । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः' इत्यमरानुशासनाद्बहुवचनान्तः अप्सरः-शब्दः । क्वचित्त्वस्य एकवचनान्तोऽपि प्रयोगो दृश्यते, तथा कालिदासकृतविक्रमोर्वश्यां 'ततः प्रविशत्यपटाक्षेपेण अप्सराः' इति । अप्सरसां विभ्रमः, विलासो विपरीतन्यासो वा, यथोक्तं साहित्यदर्पणे—

'त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।
अस्थाने भूषणादीनां विन्यासो विभ्रमो मतः ॥' इति ।

अप्सरोविभ्रमेण मण्डनानि अप्सरोविभ्रममण्डनानि, तेषाम् । हिमालयः सिन्दूरादिभिर्धातुभिः अप्सरोविलासभूषणं साधयतीति भावः । यद्वा हिमालयगतसिन्दूरगैरिकादिरक्तिमदर्शिन्यः अप्सरसः सायङ्कालागमनभ्रान्त्या अलङ्करणार्थं त्वरां कुर्वन्तीति भावः । तथात्वे सति भ्रान्तिमदलङ्कारो व्यज्यते (न तु अभिधीयते = अभिधावृत्त्या प्रतिपाद्यते ।) अप्सरोविभ्रममण्डनानाम् इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । सम्पादयित्रीं = सम्पादयतीति सम्पादयित्री, ताम्, समुपसर्गपूर्वात् णिजन्तात्पद्धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृचि 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । बलाहकच्छेदविभक्तरागाम् = वारीणां वाहका बलाहकाः 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति साधुत्वम् । बलाहकानां छेदाः = बलाहकच्छेदाः, तेषु विभक्तः, बलाहकच्छेदविभक्तः रागः यया सा बलाहकच्छेदविभक्तरागा, ताम्, 'अनेकमन्यपदाऽर्थे' इति बहुव्रीहिः । इदं विशेषणद्वयं सन्ध्यायामपि निवेशनीयम् । धातुमत्ताम्=धातवः सन्ति यस्य स धातुमान्, 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति नित्ययोगे मतुप् । धातुमतो भावः धातुमत्ता ताम् । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति तल् । धातुमत्तामित्यत्र मत्तारूपे पदांशे निहतार्थाभिधानो दोषः तद्दोषलक्षणञ्च उभयार्थस्य शब्दस्य (शब्दैकदेशस्य वा) अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः । यथाऽत्र मत्ताशब्दस्य मतुबन्तात्तल्प्रत्यये सत्यपि कामुकार्थे निहतार्थत्वम् । अकालसन्ध्यामिव = न कालः अकालः 'नञ्' इति समासे 'नलोपो नञः' इति नञो लोपः । अकाले सन्ध्या इति अकालसन्ध्या, ताम् । 'सप्तमी शौण्डैः' इति सूत्रस्य योगविभागस्वीकाराभावपक्षे 'सह सुपा' इति वा समासः । शिखरैः='कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । अत्र सन्ध्याशब्दस्य जातिवाचित्वाज्जात्युत्प्रेक्षा । तल्लक्षणं यथा—

'भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना ।
वाच्या प्रतीयमाना सा प्रथमं द्विविधा मता ॥

वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुनः ।
जातिर्गुणः क्रिया द्रव्यं यदुत्प्रेक्ष्यं द्वयोरपि ॥' इत्यादि ।

भावार्थः—हिमालयो देवाङ्गनानां विलासेन क्रियमाणानामलङ्काराणां सम्पादयित्रीं मेघशकलेषु संक्रमितरागां धातुसम्पदां सूर्यास्तमयकालव्यतिरिक्तकालसम्भवां सन्ध्यामिव शिखरैर्दधातीति भावः ।

भाषा—हिमालय अप्सराओं के विलास के अलङ्कारों का सम्पादन करने वाली और मेघ के टुकड़ों में रंग का संक्रमण करने वाली धातुमत्ता (धातुमान् के भाव) को असमय में प्राप्त सन्ध्या की तरह शिखरों से धारण करता है ।

हिमालयस्य सर्वकालरमणीयत्वमाह—

आमेखलं सञ्चरतां घनानां, छायामधःसानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते, शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥

गिरि मध्य-घन छाया सुखद में सिद्ध साधु निवास हैं ।
बरसात में पर वे शिखर पर समुद करते वास हैं ॥ ५ ॥

अन्वयः—सिद्धाः आमेखलं सञ्चरतां घनानामधःसानुगतां छायां निषेव्य वृष्टिभिः उद्वेजिताः (सन्तः) यस्य आतपवन्ति शृङ्गाणि आश्रयन्ते ।

व्याख्या—सिद्धाः=विश्वावस्वादिदेवयोनिविशेषाः । आमेखलम्=नितम्बपर्यन्तम्, सञ्चरतां = सञ्चरणं कुर्वताम्, घनानां = मेघानाम् , अधःसानुगताम् = अधःप्रस्थप्राप्तां, छायाम् = अनातपम् , निषेव्य = नितराम् (उष्णबाधानिवर्तनपर्यन्तम्) सेवित्वा । वृष्टिभिः=वर्षणैः, उद्वेजिताः = पीडिताः (सन्तः), यस्य = हिमालयस्य, आतपवन्ति = आतपयुक्तानि, शृङ्गाणि = शिखराणि, आश्रयन्ते = सेवन्ते ।

व्युत्पत्तिः—सिद्धाः = 'पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः' इत्यमरः । आमेखलम् = मेखलाभ्यः आ, आमेखलम् , 'आङ् मर्यादाऽभिविध्योः ।' इत्यव्ययीभावः । 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्याङ उपसर्जनसंज्ञा, अतस्तस्य 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति पूर्वप्रयोगः । 'मेखलाखण्डबन्धे स्यात्काञ्ची शैलनितम्बयोः ।' इति विश्वः । सञ्चरतां = सञ्चरन्तीति सञ्चरन्तस्तेषाम् , समुपसर्गपूर्वकाच्चर् धातोः 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' इति शतृप्रत्ययः । अधःसानुगताम् = अधः स्थितानि सानूनि अधःसानूनि 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धय उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्' इति मध्यलोपी समासः, अधःसानूनि गता अधःसानुगता ताम् । 'द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः' इति द्वितीयातत्पुरुषः । छायाम् = 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप ।' इत्यमरः । वृष्टिभिः = वर्षणं वृष्टिः 'स्त्रियां क्तिन् ' इति भावे क्तिन् । 'वृष्टिर्वर्षम्' इत्यमरः । आतपवन्ति = आतपोऽस्ति येषां तानि आतपवन्ति, तानि (द्वितीयान्तम्)। 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'

इति मतुप् । श्लोकेनानेन मेघमण्डलादप्यधिकमस्य औन्नत्यं ज्ञायते । अत्र काव्यलिङ्गमलङ्कारः । 'वृष्टिभिरुद्वेजिता' इति पदद्वयस्य 'आतपवन्ति' इति पदस्य च श्रृङ्गाश्रयणे कारणत्वेनोपादानात् । काव्यलिङ्गलक्षणं च साहित्यदर्पणे उक्तम्—

'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' । इति ।

भावार्थः— हिमवच्छिखरेषु वर्तमाना विश्वावसुप्रभृतयो देवयोनिविशेषाः सिद्धाः, पूर्वमातपोद्वेजिताः सन्तः, किञ्चित्कालमधोवर्तिनो भूत्वा, मध्यसानुप्रदेशे सञ्चरतां मेघानां छायामातपबाधानिवर्तनपर्यन्तं सेवित्वा, ततो वृष्टिभिः शीतबाधायां जायमानायां, पुनश्चातपवन्तं हिमवच्छिखरप्रदेशमेवाश्रयन्त इति भावः ।

भाषा— हिमालय के ऊपरी शिखरों पर रहने वाले विश्वावसु प्रभृति सिद्ध लोग पहिले धूप की कड़ी गर्मी से घबड़ा कर कुछ देर नीचे आने पर मध्य शिखर में रहनेवाले मेघों की छाया का सेवन कर मेघ की वृष्टि से अधिक जाड़ा लगने पर फिर से घाम वाले ऊपर के शिखरों पर ही चले जाते हैं ।

सत्स्वपि सर्वेषु रत्नेषु हिमालये गजमुक्तानां प्राचुर्यमाह—

पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं, यस्मिन्नदृष्ट्वाऽपि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥

हत–दन्ति–हरि–पद–चिह्न बिल्कुल धुल गया हिम से अगर ।
पर नख–पतित मोती किरातों को बताते हैं डगर ॥ ६ ॥

अन्वयः— यस्मिन्किराताः तुषारस्रुतिधौतरक्तं हतद्विपानां केसरिणां पदमदृष्ट्वाऽपि नखरन्ध्रमुक्तैर्मुक्ताफलैः मार्गं विदन्ति ।

व्याख्या— यस्मिन् = हिमालये, किराताः = शबराः, तुषारस्रुतिधौतरक्तं = हिमस्रवणप्रक्षालितरुधिरं, हतद्विपानां = मारितगजानां, केसरिणां = सिंहानाम्, पदं = पादप्रक्षेपस्थानम्, अदृष्ट्वाऽपि = अनवलोक्यापि, नखरन्ध्रमुक्तैः = नखरच्छिद्रस्खलितैः, मुक्ताफलैः = गजमौक्तिकैः, मार्गं = पन्थानं, विदन्ति = जानन्ति ।

गजेन्द्रेभ्योऽपि मुक्तानामुत्पत्तिरुक्ताऽगस्त्येन—

'द्विपेन्द्रजीमूतवराहशङ्खमत्स्याहिशुक्त्युद्भववेणुजानि ।
मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्त्युद्भवमेव भूरि' ॥ इति ।

व्युत्पत्तिः— किराताः = किरम् अरण्यस्य पर्यन्तदेशम्, अतन्ति (अत सातत्यगमने) नैरन्तर्येण गच्छन्ति इति किराताः । 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।' इत्यमरः । तुषारस्रुतिधौतरक्तं = स्रवणं स्रुतिः, स्रुधातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति भावे क्तिन्प्रत्ययः । 'तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः' इत्यमरः । तुषाराणां स्रुतयः तुषारस्रुतयः, तुषारस्रुतिभिर्धौतं तुषारस्रुतिधौतं, 'तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन' अत्र 'तृतीये'ति योगविभागात्तृतीयातत्पुरुषः । तुषारस्रुतिधौतं रक्तं यस्य तत् तुषारस्रुतिधौतरक्तं तत् । अतो दुर्विज्ञेयमिति भावः । हतद्विपानां =

द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपाः 'सुपि स्थः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात् द्व्युपपदपानार्थकपाधातोः कप्रत्यये 'आतो लोप इटि च' इति सूत्रेण आलोपे च कृते सति द्विपपदसिद्धिः । हता द्विपा यैस्ते हतद्विपास्तेषाम् । केसराः=सिंहस्कन्धप्रदेशस्थानि रोमाणि, सन्ति येषां ते केसरिणः, तेषाम्, 'अत इनिठनौ' इति केसरशब्दान्नित्ययोगे इनिप्रत्ययः । पदम्='पदमङ्घ्रौ' इत्यारभ्य 'चिह्नेऽङ्घ्रिविन्यासे' इति केशवः । अदृष्ट्वा=न दृष्ट्वा अदृष्ट्वा, न चात्र ल्यपा भाव्यमिति शङ्क्यम्, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' इत्यत्र 'अनञ्पूर्वे' इत्युक्तेः । नखरन्ध्रमुक्तैः= नखानां रन्ध्राणि नखरन्ध्राणि 'नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्', 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः' । इत्युभयत्राप्यमरः । नखरन्ध्रेभ्यो मुक्तानि नखरन्ध्रमुक्तानि, तैः । 'नखरन्ध्रेभ्य' इत्यत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इत्यपादानसंज्ञा, 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी, ततः 'पञ्चमी भयेन' इत्यत्र 'पञ्चमी'ति योगविभागाद्योगविभागस्वीकाराभावपक्षे 'सह सुपा' इति समासः । न चात्र 'अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः' इति सूत्रेण समास इति शङ्कनीयं, तत्र 'अल्पश' इत्युपादानसामर्थ्यात् तत्रोदाहृतेभ्योऽन्यत्र अस्य निरवकाशत्वात् । मुक्ताफलैः=मुक्ता एव फलानि मुक्ताफलानि तैः 'मयूरव्यंसकादयश्च' इत्यत्र मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात् रूपकसमासः । अत्रोदात्तमलङ्कारः । दर्शनसमय एवादाय रचितव्यानां मौक्तिकानां सिंहमार्गप्रदर्शनोपक्षीणत्वप्रतिपादनेन मुक्तासम्पदामुपादानात् । तल्लक्षणं यथा—

'लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते' । इति ।

भावार्थः—सर्वेषु हि पर्वतेषु हतगजानां सिंहानां शोणिताक्तान् पादप्रतिबिम्बानवलोक्य किराताः सिंहाननुगच्छन्ति, हिमालये पुनः शोणितानां निरन्तरस्रुतहिमजलसंक्षालितत्वात् तादृशान् पदविन्यासानवलोक्य तदनुगन्तुमसमर्था अपि कुटिलेषु सरन्ध्रेषु नखेषु गजमस्तकेभ्यो लग्नानां मुक्ताफलानां पदविन्यासवशात् क्रमेण गलितत्वात् तान्येवावलोक्य किराताः सिंहानां मार्गमनुगच्छन्तीति भावः ।

भाषा— जिस हिमालय में किरात लोग बरफ पिघलकर खून के धोए जाने से हाथी को मारने वाले सिंहों के पैर के निशान को न देख कर भी नाखून के छेदों से गिरे हुए मोतियों से राह जानते हैं ।

अथ श्रृङ्गाराङ्गभूतपदार्थसमृद्धिरस्मिन् पर्वते चतुर्भिः श्लोकैरुपवर्ण्यते । तत्रादौ प्रियतमानयनादौ यदुपकरणं, तस्य समृद्धिमाह—

न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र, भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥

गज बिन्दु-सम जो धातु रस से रक्त भूर्ज लिखे गये ।
गिरि-सुन्दरी-गण के लिये वे प्रेम पत्र बने नये ॥ ७ ॥

अन्वयः—यत्र धातुरसेन न्यस्ताक्षराः कुञ्जरबिन्दुशोणाः भूर्जत्वचः विद्याधर-सुन्दरीणाम् अनङ्गलेखक्रियया उपयोगं व्रजन्ति ।

व्याख्या—यत्र = यस्मिन् हिमाद्रौ, धातुरसेन = सिन्दूरादिद्रवेण, न्यस्ताक्षराः= लिखितवर्णाः, कुञ्जरबिन्दुशोणाः–हस्तिबिन्दुलोहिताः, भूर्जत्वचः=भूर्जपत्रवल्कलानि विद्याधरसुन्दरीणाम् = विद्याधराङ्गनानाम्, अनङ्गलेखक्रियया = कामलेखकृत्या, उप-योगम् = अङ्गभावं, व्रजन्ति = गच्छन्ति ।

व्युत्पत्तिः—यत्र = यस्मिन् इति विभक्त्यर्थे यच्छब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल्। धातुरसेन = धातूनां रसो धातुरसस्तेन। 'शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः'। इत्यमरः। न्यस्ताक्षराः = न्यस्तानि अक्षराणि यासु ता न्यस्ताक्षराः। कुञ्जरबिन्दु-शोणाः = कुञ्जराणां (शरीरे) बिन्दवः इति कुञ्जरबिन्दवः। 'मत्तङ्गजो गजो नागः' 'खमुखकुञ्जादिभ्य उपसंख्यानम्' इति रप्रत्ययः। कुञ्जरबिन्दव इव शोणाः इति कुञ्जरबिन्दुशोणाः 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः। 'रोहितो लोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः'। इत्यमरः। कुञ्जरबिन्दुशोणाश्च लिखितावयवेष्विति शेषः। भूर्जत्वचः = भूर्जानां त्वचः, भूर्जत्वचः, 'भूर्जपत्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक् चार्मिका अपि' इति यादवः। विद्याधरसुन्दरीणाम् = विदन्ति आभिः इति विद्याः, ज्ञानार्थकविद्धातोः 'संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः' इति क्यप्। धरन्ति ते धराः धारणार्थकधृधातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति अचि, विद्यानां धरा इति विद्याधराः इत्थं षष्ठीतत्पुरुषः। विद्याधराणां सुन्दर्यो विद्याधरसुन्दर्यस्तासाम्। अनङ्गलेखक्रियया = अविद्यमानम् अङ्गं यस्य सः अनङ्गः कामः, लिख्यन्ते येषु ते लेखाः = पत्रिकाः अनङ्गस्य लेखाः, अनङ्गलेखाः, क्रियते या सा क्रिया 'डुकृञ् करणे' इत्यस्माद्धातोः 'कृञः श च' इति शप्रत्ययः। अनङ्गलेखानां क्रिया अनङ्गलेखक्रिया, तया। दिव्याङ्गना अप्यत्र विहारं कुर्वन्तीत्यनेन श्लोकेना-भिधीयते, तेनास्य महिमा गम्यते ।

भावार्थः—हिमालये विद्याधरसुन्दर्यः प्रियतमाह्वानादौ गजबिन्दुरक्तासु भूर्जत्वक्षु धातुद्रवेण स्वीयसन्देशमयान्यक्षराणि विलिख्य कामुकेभ्यः प्रयच्छन्तीति भावः।

भाषा—हिमालय पर्वत पर विद्याधरों की स्त्रियाँ गजबिन्दु के समान लाल भोजपत्र पर धातुओं के रस से अपने सन्देशमय प्रेमपत्र को लिख कर प्रियतमों के पास भेजती हैं ।

उद्दीपनसद्भावमप्याह—

यः पूरयन्कीचकरन्ध्रभागान्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किन्नराणां तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

गह्वर-वदन से निकल कीचक छिद्र जब भरता पवन ।
गन्धर्व-किन्नर-गान का करता हिमालय अनुकरन ॥ ८ ॥

अन्वयः—यः दरीमुखोत्थेन समीरणेन कीचकरन्ध्रभागान् पूरयन् उद्गास्यतां किन्नराणां तानप्रदायित्वम् उपगन्तुम् इच्छति इव ।

व्याख्या—यः=हिमालयः, दरीमुखोत्थेन=गुहाऽऽननोत्पन्नेन, समीरणेन=वायुना, कीचकरन्ध्रभागान्=कीचकाख्यवेणुविशेषच्छिद्रप्रदेशान्, पूरयन्=वादयन् इत्यर्थः, उद्गास्यताम्=उच्चैः (गान्धारग्रामेण) गानं करिष्यताम्, किन्नराणां=किम्पुरुषाणाम्, तानप्रदायित्वम्=अंशस्वरप्रदातृत्वम्, उपगन्तुम्=प्राप्तुम्, इच्छति इव=कामयते इव ।

व्युत्पत्तिः—दरीमुखोत्थेन=दरी एव मुखं दरीमुखं 'दरी तु कन्दरो वाऽस्त्री देवखातबिले गुहा' इत्यमरः, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासः । दरीमुखादुत्तिष्ठतीति दरीमुखोत्थः तेन 'आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६' इति कर्तरि कः । 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णः । 'समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः' इत्यमरः । कीचकरन्ध्राणि='कीचका वेणवस्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः' इत्यमरः । कीचकरन्ध्राणां भागाः कीचकरन्ध्रभागास्तान्, 'भागः प्रदेशे शकले भागधेये च कथ्यते' इति भोजः । उद्गास्यताम्=उत् (उच्चैः) गास्यन्तीति उद्गास्यन्तस्तेषाम् 'लृटः सद्वा ३।३।१४' इति लृटः शत्रादेशः । उद्गास्यताम्=देवयोनित्वाद् गान्धाराख्यग्रामेण गीतं करिष्यताम् । यथोक्तं नारदेन—

'षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः ।
न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः' ॥ इति ।

किन्नराणाम्=कुत्सिताः (केषांचिदश्वमुखत्वात् केषांचिच्च अश्वशरीरत्वात्) नराः किन्नराः 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । 'किमः क्षेपे' इति समासान्तप्रतिषेधः । तानप्रदायित्वम्=तानो नाम अंशस्वरापरपर्याय उद्गातव्यस्य स्वरादेरियत्तापरिच्छेदः । यथाऽऽचार्याभिनवगुप्ताः—

'द्विकत्रिकचतुष्काः स्युर्ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।
अधोऽधस्तारतां प्राप्तस्तानस्त्वंशस्वरो मतः' ॥ इति ।

अंशस्वरलक्षणे भरतमुनिः—

'रागो यस्मिन्निवसति यस्माच्चापि प्रवर्तते ।
नेता च तारमन्द्राणां योऽत्यर्थं चोपलभ्यते ॥
ग्राह्योपन्यासविन्याससंन्याससन्यासगोचरः ।
अनुवृत्तश्च यश्चेह सोंऽशः स्याद्दशलक्षणः' ॥ इति ।

तानं प्रदातुं शीलं यस्य स तानप्रदायी 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति तानप्रोपपदात् दाधातोर्णिनिप्रत्ययः । तानप्रदायिनां भावस्तानप्रदायित्वं तत् 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति भावार्थे त्वप्रत्ययः । 'त्वान्तं क्लीवम्' इत्यनुशासनादस्य क्लीवत्वम् । अत्रोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । सा च दरीमुखोत्थेनेत्येकदेशविवर्तिरूपकोज्जीविता । मुखसाध्यत्वात्तानप्रदायित्वस्य । एकदेशविवर्त्तिरूपकलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे ।'''अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥ समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति च। यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्ति तत्' ॥ इति।

भावार्थः--यथा केषुचित् गातुमारब्धेषु गानारम्भात्पूर्वं कश्चिन्मुखमारुतेन वेणुसुषिरं पूरयन् गेयानां स्वराणां तानप्रदानं करोति, तथाऽयमपि हिमालयः गुहामुखमारुतेन कीचकरन्ध्राणि पूरयन् गानं करिष्यतां देवगायकानां तानप्रदानं कर्तुमिच्छतीवेत्यर्थः ।

भाषा—जैसे कोई गाना शुरू करता है तब गाने के पहिले दूसरा कोई मुख की हवा से बाँसुरी को भर कर गाये जाने वाले स्वरों का सुर भरता है, उसी तरह यह हिमालय भी गुहारूपी मुखपवन से कीचक रन्ध्रों को भरता हुआ गाने वाले देवगायकों को मानों तान-प्रदान करने की इच्छा करता है।

हिमवति सौरभ्यस्याप्यप्रयाससाध्यत्वमाह—

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

गज गाल की खुजली मिटाता सरल तरु पर रगड़कर ।
सङ्घर्ष से है दूध चूता सुरभिमय बनता शिखर ॥ ९ ॥

अन्वयः—यत्र करिभिः कपोलकण्डूः विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणां स्रुतक्षीरतया प्रसूतो गन्धः सानूनि सुरभीकरोति ।

व्याख्या—यत्र = यस्मिन् हिमालये, करिभिः = हस्तिभिः, कपोलकण्डूः = गण्डस्थलखर्जूः, विनेतुम् = अपनेतुम्, विघट्टितानां = घर्षितानां, सरलद्रुमाणां = देवदारुवृक्षाणां, स्रुतक्षीरतया = क्षरितदुग्धतया, प्रसूतः = उत्पन्नः, गन्धः = सौरभ्यम्, सानूनि = प्रस्थान् , सुरभीकरोति = सुगन्धीकरोति ।

व्युत्पत्तिः—करिभिः = करः (शुण्डादण्डः) अस्ति येषां ते इति करिणस्तैः, करशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति नित्ययोगे इनिः । 'मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः । कपोलकण्डूः = कपोलयोः कण्डूः इति कपोलकण्डूः, ताः । 'कण्डूः खर्जूश्च कण्डूया' इत्यमरः । विनेतुं = व्युपसर्गपूर्वकात् प्रापणार्थकणीधातोः 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति तुमुन् । विघट्टितानां = विशेषेण घटितानां विघट्टितानां 'सह सुपा' इति समासः । सानूनि = 'स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' इत्यमरः । श्लोकेनानेन हिमालयस्य हस्त्याकरत्वं व्यज्यते । तथा च गजायुर्वेदे—'हिमवद्विन्ध्यमलया गजानां प्रभवा नगाः' । इति ।

भावार्थः—अत्र हिमालये गजैः गण्डकण्डूतीः शमयितुं परिसृदितानां सरलद्रुमाणां गलितक्षीरतयोद्भूतः सुगन्धः सानुषु सौरभ्यरहितानपि पदार्थान् सुरभितान् करोतीत्यर्थः ।

भाषा—इस पर्वत में हाथियों से गण्डस्थल की खुजली को मिटाने के लिए

रगड़े गए देवदारु वृक्षों के दूध चूने से पैदा हुआ सुगन्ध शिखरों को खुशबूदार बनाता है ।

रतिप्रदीपानामप्यप्रयाससाध्यत्वमाह—

वनेचराणां वनितासखानां, दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥

अस्नेह औषधि-ज्योति गह्वर भवन में जलती सदा ।
दम्पति किरातों को सुरत की दीपिका बनती सदा ॥ १० ॥

अन्वयः—यत्र रजन्यां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ओषधयः वनितासखानां वनेचराणाम् अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः भवन्ति ।

व्याख्या—यत्र=हिमालये, रजन्यां=रात्रौ, दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः=गुहाऽऽलयाभ्यन्तरसङ्क्रान्तकान्तयः, ओषधयः=तृणज्योतींषि, वनितासखानां=स्त्रीसहितानां, वनेचराणां=किरातानाम्, अतैलपूराः=तैलनिषेकापेक्षारहिताः, सुरतप्रदीपाः=निधुवनदीपाः, भवन्ति=सन्ति ।

व्युत्पत्तिः—रजन्यां='विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी' इत्यमरः । 'भाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यप्यमरः । दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः=दर्य एव गृहाः दरीगृहाः । 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय्यनिलयालयाः' इत्यमरः । दरीगृहोत्सङ्गेषु निषक्ता दरीगृहोत्सङ्गनिषक्ताः, दरीगृहोत्सङ्गनिषक्ता भासो यासां ता दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः । 'अग्नौ ओषधीषु च तेजो निधाय रविरस्तं याति' इत्यागमः । वनितासखानां=वनितानां सखायः वनितासखाः 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । 'प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा' इत्यमरः । वनेचराणाम्=वने चरन्तीति वनेचराः 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः । अतैलपूराः=तैलेन पूर्यन्त इति तैलपूराः, न तैलपूरा अतैलपूराः । सुरतप्रदीपाः=सुष्ठु रतं रमणं (भावे क्तः) यस्मिन् कर्मणि तत् सुरतं मैथुनम्, 'व्यवायो ग्राम्यधर्मोऽस्त्री मैथुनं निधुवनं रतम्' इत्यमरः । ननु रतमित्येतावतैव मैथुनकर्मणः बोधोदयात् सुपदोपादानमनर्थकमिति चेन्न, रतमित्यस्य रमणसाधारणोऽर्थो यौगिकः, तत्र सुपदसंयोजनेन मैथुनकर्मरूपविशेषार्थबोधोदयात् । प्रकृष्टा दीपाः प्रदीपाः 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, प्रकृष्टत्वं चात्र अन्यदीपेभ्यः, तच्च तैलनिरपेक्षत्वात् । सुरते प्रदीपाः सुरतप्रदीपाः 'सप्तमी शौण्डैः' इत्यनेन शौण्डादेराकृतिगणत्वात् सप्तमीति योगविभागाद्वा, योगविभागास्वीकारे 'सह सुपा' इति समासः ।

अत्र ओषधीषु आरोप्यमाणस्य प्रदीपत्वस्य प्रकरणोपात्तसुरतोपयोगित्वात्परिणामालङ्कारः, अतैलपूरत्वेनाधिकारूढवैशिष्ट्यञ्च । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—

'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनी ।
परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणो द्विधा' ॥ इति ।

विश्वनाथेनाधिकारूढवैशिष्ट्यस्य परिणामालङ्कारस्येदमेवोदाहरणं प्रदत्तम्। वामनेन विशेषोक्तावुदाहृतमेतत्। काव्यप्रकाशकारमम्मटाचार्यमते तु रूपकालङ्कारोऽयं, तन्मते परिणामस्य रूपके एवान्तर्भावात्। महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथस्तु—प्रदीपकारणतैलपूरणनिषेधात् कारणं विनापि कार्योत्पत्तिकथनात् विभावनालङ्कारः, सा च प्रदीपस्थानीयानामोषधीनामुक्तत्वादुक्तनिमित्ता च। तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते।
उक्तानुक्तनिमित्तत्वाद् द्विधा सा परिकीर्तिता'॥ इति।

तथा च विभावनापरिणामालङ्कारयोः संसृष्टिरित्याह।

भावार्थः—यत्र हिमालये रात्रौ जाज्वल्यमाना वृक्षविशेषा गुहागृहेषु प्रकाशमानाः सन्तः वनेचरदम्पतीनां तैलनिषेकनिरपेक्षाः सुरतोपयोगिनः प्रदीपाः भवन्तीत्यर्थः।

भाषा—जिस हिमालय पर्वत में रात में चमकने वाले ज्वालामुखी नामक वृक्षविशेष गुहारूपी गृहों में प्रकाशमान होते हुए वहां के वनेचर-मिथुनों के विना तेल के जलने वाले सुरतोपयुक्त दीपक का काम करते हैं।

इत्थमुपवर्णितानामुद्दीपनानांतदनुरूपवनिताजनसद्भावप्रतिपादनेन सोपयोगत्वमाह—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्, मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः॥ ११॥

हिम पूर्ण पथ से पद ठिठुरता किन्नरी चलती सनति।
है भार उरज नितम्ब का इस से न तजती मन्दगति॥ ११॥

अन्वयः—यत्र शिलीभूतहिमे अङ्गुलिपार्ष्णिभागान् उद्वेजयति अपि मार्गे श्रोणिपयोधरार्त्ता अश्वमुख्यः मन्दां गतिं न भिन्दन्ति।

व्याख्या—यत्र=हिमालये, शिलीभूतहिमे=घनीभूततुषारे, अत एव अङ्गुलिपार्ष्णिभागान्=चरणपाश्चात्यप्रदेशान्, उद्वेजयत्यपि=अतिक्लेशयत्यपि, मार्गे=पथि, दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः=दुर्धरजघनस्थलस्तनपीडिताः, अश्वमुख्यः=किन्नरस्त्रियः, मन्दां=मन्थरां, गतिं=गमनं, न भिन्दन्ति=नान्यथा कुर्वन्ति, न त्यजन्तीत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः—शिलीभूतहिमे=अशिलाः शिला यथा सम्पद्यन्ते तथा भूताः शिलीभूताः 'कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः' इति च्विः। 'च्वौ च' इति दीर्घः। शिलासदृशं संघातेन काठिन्यमाप्ता इत्यर्थः। 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः। शिलीभूताः हिमा यस्मिन्स शिलीभूतहिमस्तस्मिन्, अङ्गुलिपार्ष्णिभागान्=अङ्गुलयश्च पार्ष्णी च अङ्गुलिपार्ष्णि 'चार्थे द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वसमासः। 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति समाहारैकत्वम्। 'तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान्पार्ष्णिस्तयोरधः' इत्यमरः। अङ्गुलिपार्ष्णिनो भागाः प्रदेशाः अङ्गुलिपार्ष्णिभागास्तान्। उद्वेजयतीति उद्-

पसर्गपूर्वकस्य णिजन्तस्य विजीधातोः शत्रन्तं रूपमिदम् । मार्गे='अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः । दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताः=दुःखेन वोढुं शक्यं दुर्वहं, दुरुपसर्गपूर्वकात् वह् धातोः 'ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल्' इति खल् । धरन्ति ते धराः 'पचाद्यच्' पयसां धराः पयोधराः । श्रोणयश्च पयोधराश्च श्रोणिपयोधरम् 'चार्थे द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वः, 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' इति प्राण्यङ्गत्वादेकत्वम् । दुर्वहं च तत् श्रोणिपयोधरं दुर्वहश्रोणिपयोधरम् तेन आर्ताः, दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः ।

भावार्थः—हिमवति किन्नराङ्गनाहिमशैत्यदुःखेनाङ्गुलिपार्ष्णिभागेषु पीडिताः सत्योऽपि नितम्बस्तनदुर्वहत्वखेदेन स्वाभाविकीं मन्दां गतिं न त्यजन्तीति भावः ।

भाषा—हिमालय में किन्नरों की स्त्रियाँ हिमशैत्य के दुःख से अङ्गुलि और एँड़ियों में तकलीफ पाने पर भी नितम्ब और पयोधर के भार से अपनी स्वाभाविक मन्द गति को नहीं छोड़ती हैं ।

आश्रितवात्सल्यमप्याह—

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवाऽन्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥

दिन–भीत तम को घूक सम, रवि से बचाता है अचल ।
शरणागतों में श्रेष्ठ जन को प्रेम होता है अटल ॥ १२ ॥

अन्वयः—यः दिवाभीतमिव गुहासु लीनम् अन्धकारं दिवाकरात् रक्षति, उच्चैःशिरसां शरणं प्रपन्ने क्षुद्रेऽपि सति इव नूनं ममत्वम् ।

व्याख्या—यः=हिमालयः । दिवा (अव्ययपदमेतत्)=दिवसे, भीतं=भययुक्तम् इव, दिवाभीतम्=उलूकमिव इति व्यङ्ग्यः 'दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः' इति कोषः । गुहासु=कन्दरासु, लीनम्=संश्लिष्टम्, अन्धकारम्=ध्वान्तम्, दिवाकरात्=सूर्यात्, रक्षति=पाति, उच्चैःशिरसाम्=उन्नतानाम्, शरणं=रक्षितारं, प्रपन्ने=प्राप्ते, क्षुद्रेऽपि=नीचेऽपि, सति=सज्जने, इव, नूनं=निश्चयेन, ममत्वम्=आत्मीयत्वं, भवतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—दिवाकरात्=दिवा दिवसं करोतीति दिवाकरः तस्मात् दिवोपपदात्कृञ् धातोः 'दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु' इति टप्रत्ययः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात्पञ्चमी । उच्चैःशिरसाम्=उच्चैः शिरो येषां ते उच्चैःशिरसस्तेषाम् । शरणं='शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः । सति=अस् धातोः शतृप्रत्यये सत्पदसिद्धिः । 'सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्' इत्यमरः । ममत्वम्=ममभावो ममत्वम् । ममेति पदमस्मच्छब्दप्रतिरूपकमव्ययं, ततस्त्वप्रत्ययः । अत्र उत्तरार्द्धगतसामान्यवाक्येन पूर्वार्द्धगतविशेषवाक्यस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । तथा च तल्लक्षणं साहित्यदर्पणे—

'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥
साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः' । इति ।

आलङ्कारिकास्तु 'एवमादिस्थलेषु उत्प्रेक्षितार्थस्य अचेतनाऽन्धकारत्रासस्य असम्भूततया एव प्रतिभासनं स्वरूपमित्युचितमेव तत्समर्थनम्' इत्याहुः ॥

भावार्थः—दिवसे सूर्यात् भीत्वा परित्राणाय सर्वतः प्रदेशात् परावृत्य निजकुहराभ्यन्तरमेवाश्रितमन्धकारमपि यः शरणागतवत्सलत्वाद्रक्षति, यतो महात्मनां त्वमेव रक्षितेति शरणत्वेनात्मानमुपपन्नेऽनार्येऽपि विषये श्रेष्ठे जन इव मदीयत्वाभिमानित्वं भवतीति भावः ।

भाषा—जो हिमालय दिन में भीत उल्लू पक्षी की तरह गुफाओं में छिपे हुए अन्धकार का सूर्य से रक्षण करता है; बड़े लोगों को शरण में आए हुए नीच जनों में भी सज्जनोचित ममता होती है ॥

गिरिराजशब्दवाच्यत्वमप्यस्यैव युक्तमित्याह—

लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्याऽर्थयुक्तं गिरिराजशब्दं कुर्वन्ति बालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥

गिरि पर घुमाती पुच्छ जिन के रोम हैं सम शशि किरण ।
सार्थक बना गिरिराज को, हैं चमरियाँ करतीं भ्रमण ॥

अन्वयः—चमर्यः इतस्ततः लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः चन्द्रमरीचिगौरैः बालव्यजनैः यस्य गिरिराजशब्दमर्थवन्तं कुर्वन्ति ।

व्याख्या—चमर्यः=चमरमृग्यः, इतस्ततः—सर्वतः, लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः=पुच्छविधूननविसारिद्युतिभिः, चन्द्रमरीचिगौरैः=हिमांशुकरशुभ्रैः, बालव्यजनैः=चामरैः, यस्य=हिमालयस्य, गिरिराजशब्दं=गिरिराज इत्यभिधानम् , अर्थयुक्तम्=अभिधेययुक्तम्, कुर्वन्ति=विदधति । राजानो हि आतपत्रचामरादिचिह्निता भवन्तीति यावत् ।

व्युत्पत्तिः—चमर्यः=चमराणां मृगविशेषाणां स्त्रियः चमर्यः 'पुंयोगादाख्यायाम् ४।१।४८' इति ङीष् । लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैः=लाङ्गूलानां विक्षेपा लाङ्गूलविक्षेपाः । 'पुच्छोऽस्त्री लोमलाङ्गूले बालहस्तश्च बालधिः' इत्यमरः । लाङ्गूलविक्षेपैः विसर्पिण्यः, लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिण्यः शोभा येषां तानि (बालव्यजनैरित्यस्य विशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वम्) लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभानि, तैः । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम् । 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः । चन्द्रमरीचिगौरैः=चन्दतीति चन्द्रः, 'चदि आह्लादने' इति धातोरौणादिको रक् प्रत्ययः । 'हिमांऽशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः । चन्द्रस्य मरीचय इति चन्द्रमरीचयः 'भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोः' इत्यमरः । चन्द्रमरीचय इव गौराणि चन्द्रमरीचिगौराणि तैः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । 'अवदातः सितो गौरो वलक्षो

धवलोऽर्जुनः' इत्यमरः। वालव्यजनैः=वाला एव व्यजनानि वालव्यजनानि, नैः। 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः। गिरिराजशब्दं=गिरीणां राजा गिरिराजः 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच्। 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाऽचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः। गिरिराजश्चाऽसौ शब्दः गिरिराजशब्दः, तम्। 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयसमासः।

भावार्थः—यस्य हिमवतः पर्वतराजोऽयमिति शब्दं चमरमृग्यः सर्वतः चन्द्रकिरणधवलैः वालदण्डचालनप्रसृतशोभैर्निजलाङ्गूलमयैश्चामरैर्यथार्थं कुर्वन्तीतिभावः।

भाषा—जिस हिमालय पर्वत के गिरिराज इस नाम को चमरीमृग चन्द्रकिरण के समान धवल स्वकीय पुच्छरूपी चँवर को इधर उधर घुमाकर यथार्थ करते हैं।

नवोढाऽनुसरणमप्यत्रैव सुखकरमित्याह—

यत्रांऽशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छया किंपुरुषाऽङ्गनानाम्।
दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥

पट किन्नरी का खिंच गया अपमान से दुखमय हुई।
पर फिर दरी गृह द्वार पर घन आ गया सुखमय हुई॥

अन्वयः— यत्र अंशुकाक्षेपविलज्जितानां किंपुरुषाऽङ्गनानां यदृच्छया दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बाः जलदाः तिरस्करिण्यो भवन्ति।

व्याख्या—यत्र=हिमालये, अंशुकाक्षेपविलज्जितानाम्=वस्त्रापहरणलज्जितानां, किंपुरुषाऽङ्गनानां=किन्नरसुन्दरीणां, यदृच्छया=दैवगत्या, दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बाः=गुहालयप्रतीहारलम्बमानमण्डलाः; जलदाः=मेघाः, तिरस्करिण्यः=प्रतिसीराः (जवनिकाः) भवन्ति।

व्युत्पत्तिः—यत्र=यच्छब्दात् 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल्प्रत्ययः। अंशुकाक्षेपविलज्जितानाम्, अंशुकानामाक्षेपस्तेन विशेषेण लज्जितास्तासाम्। किंपुरुषाङ्गनानाम्, किंपुरुषाणामङ्गनास्तासाम्। दरीगृहद्वारविलम्बिविम्बाः, दरी एव गृहं तस्य द्वारं तस्मिन् विलम्बिनो विम्बाः येषां ते। 'दरी तु कन्दरे वाऽपि देवखातविले गुहा' इत्यमरः। 'गृहं गेहोदवसितम्', 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहार' इति चामरः। जलं ददतीति जलदा मेघास्तिरस्करिण्यो जवनिकाः 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च से'त्यमरः। 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' इति सत्वम्। अत्र जलदेषु तिरस्करिणीत्वमारोपितम्। तस्य च प्रकृतोपयोगित्वात् परिणामालङ्कारः। वस्तुतस्तु लज्जया गुह्यगूहनाय करतलेषु व्यापार्यमाणेषु देवोपनतेन जलदरोधतमसा नवोढागुह्यगोपनकार्यसिद्धेः समाधिरलङ्कारः प्राधान्येन ध्वन्यते। तल्लक्षणं यथा—

'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति।

भावार्थः—यत्र हिमवति रतिकाले प्रियतमकृतवसनहरणेन विशेषलज्जितानां किन्नरस्त्रीणां यादृच्छिकसङ्गत्या गुहारूपसुरतभवनद्वारि विलम्बिदेहा मेघा एव जवनिका

भवन्तीत्यर्थः । गुहाद्वारे घनोपरुद्धे सति तत्रौपधिप्रकाशादिप्रवेशाऽभावात् तमोवृद्धिः, ततश्च गुह्यगोपनार्थं करतलादिव्यापारनैरपेक्ष्यमिति भावः ।

भाषा—जिस हिमालय पर्वत में सुरत के समय प्रियतमकृत वस्त्रापहार से अत्यन्त लज्जित होने वाली किन्नरस्त्रियों का यदृच्छा से आगत गुहारूप सुरतभवन के द्वार पर लटकने वाला मेघमण्डल ही पर्दा बन जाता है ।

हिमालये वायोरपि गुणोत्कर्षमाह—

भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैरासेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥

गंगा सरित से शीत सुरभित मोर पंखों से गमन ।
मृग खोजने वाले शबर तन में मृदुल लगता पवन ॥

अन्वयः—भागीरथीनिर्झरसीकराणां वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः भिन्नशिखण्डिबर्हः यद्वायुः अन्विष्टमृगैः किरातैः आसेव्यते ।

व्याख्या—भागीरथीनिर्झरसीकराणां = गङ्गाझराम्बुकणानाम्, वोढा = प्रापकः, एतेन शैत्यमुक्तम्, मुहुः = पुनः पुनः सद्यो वा, कम्पितदेवदारुः = चालितदेवदारुः, चालितदेवदारुवृक्षः, एतेन सौरभ्योक्तिः, भिन्नशिखण्डिबर्हः = विश्लेषितमयूरपिच्छः, एतेन मन्दोक्तिः, इत्थं वायोर्विशेषणत्रयेण वैशिष्ट्यमुक्तम्, यद्वायुः = यदीयवातः, अन्विष्टमृगैः = मार्गितहरिणैः मार्गितपशुभिर्वा, श्रान्तैरिति भावः, किरातैः = शबरैः, आसेव्यते = समन्तात् आश्रीयते ।

व्युत्पत्तिः—भागीरथीनिर्झरसीकराणां = भगीरथस्य इयं भागीरथी 'तस्येदम्' ४।३।१२०। इत्यण्, 'यस्येति च' इतीकारलोपः 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचतयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः' इति ङीप् । 'गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा । भागीरथी त्रिपथगा' इत्यमरः। भागीरथ्या निर्झरः भागीरथीनिर्झरः, 'वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः। भागीरथीनिर्झरस्य सीकराः भागीरथीनिर्झरसीकराः तेषां भागीरथीनिर्झरसीकराणां, 'सीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः' इत्यमरः । वहतीति वोढा, 'वह प्रापणे' इति धातोः, 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच् । मुहुः = 'पौनःपुन्ये भृशार्थे च सद्यो वा स्यान्मुहुःपदम्' इति वैजयन्ती । कम्पितदेवदारुः = कम्पिता देवदारवो येन सः कम्पितदेवदारुः । भिन्नशिखण्डिबर्हः=शिखण्डः अस्ति येषां ते शिखण्डिनः, 'शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके' इत्यमरः । शिखण्डशब्दात् नित्ययोगे 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः। 'शिखावलः शिखी केकी' इत्यमरः । शिखण्डिनां बर्हाणि शिखण्डिबर्हाणि, भिन्नानि शिखण्डिबर्हाणि येन सः भिन्नशिखण्डिबर्हः । यद्वायुः = यस्य वायुः । अन्विष्टमृगैः = अन्विष्टा मृगा यैस्ते अन्विष्टमृगास्तैः अन्विष्टमृगः, 'अन्विष्टं मार्गितं मृगितम्' इति 'पशवोऽपि मृगाः' इति चामरः । किरातैः = 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः' इत्यमरः । आसेव्यते = 'षेवृ सेवने' इति धातोः कर्मणि 'सार्वधातुके यक्'

इति थक्प्रत्ययः, 'धात्वादेः षः सः' इति षस्य सः। अत्र वायुसेवनस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरलङ्कारः। तल्लक्षणं यथा—

'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति।

अत्र तमःप्रकृतीनां मृगवधलालसानां किरातानामप्यनवरतगङ्गाजलसेवनप्रतिपादनेन प्रारब्धभोगक्षये तत्रत्यानां मुक्तिरेवेति च ध्वन्यते।

भावार्थः—मृगान्वेषणार्थमितस्ततः कृतावधानैः श्रान्तैः शबरैः गङ्गाप्रवाहजलकणवाहकत्वेन शीतः, देवदारुवृक्षकम्पनेन सुरभितः, वनप्रदेशेषु वर्त्तमानानां मयूराणां बर्हरूसमुल्लासनेन मन्द इति शीतसुगन्धमन्दो यदीयः पवनः पुनः पुनः सेव्यत इति भावः।

भाषा—गङ्गाजी के झरने के जलबिन्दुओं को धारण करनेवाला, वारंवार देवदारु वृक्षों को कँपाने वाला, तथा मोरों के पंखों को उल्लासित करने वाला हिमालय सम्बन्धी पवन मृगों को ढूँढने वाले किरातों से सेवित किया जाता है।

हिमालयस्य सर्वोन्नतत्वमाह—

सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान्परिवर्तमानः।
पद्मानि यस्याऽग्रसरोरुहाणि प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः॥ १६॥

सप्तर्षि के कर से बचे जो अचल-सर के मृदु-कमल।
रवि ऊर्ध्व-किरणों से सदा वे विकच होते हैं अमल॥

अन्वयः—सप्तर्षिहस्ताऽवचिताऽवशेषाणि पद्मानि अधः परिवर्तमानः विवस्वान् ऊर्ध्वमुखैः मयूखैः प्रबोधयति।

व्याख्या—सप्तर्षिहस्ताऽवचितावशेषाणि=मरीच्याद्यृषिकरलूनाऽवशिष्टानि कश्यपाद्यृषिकरलूनाऽवशिष्टानि वा, यस्य=हिमालयस्य, अग्रसरोरुहाणि=उपरिसरस्युत्पन्नानि, पद्मानि=कमलानि, अधः=नीचैः नितम्बप्रदेशे इत्यर्थः, परिवर्तमानः=भ्रमन्, विवस्वान्=सूर्यः, ऊर्ध्वमुखैः=उपरिगामिभिः, मयूखैः=किरणैः, प्रबोधयति=विकासयति, न जातुचिदधोमुखैः, अग्रभूमेः सूर्यमण्डलोन्नतत्वादित्यर्थः। 'सप्तर्षिमण्डलं ध्रुवादप्यूर्ध्व'मिति ज्यौतिषिकाः। वक्ष्यति च 'नित्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम्' (६-१९)॥ अतस्तेषामग्रसरोरुहभागित्वं युक्तम्।

व्युत्पत्तिः—सप्तर्षिहस्ताऽवचिताऽवशेषाणि=सप्त च ते ऋषयः सप्तर्षयः 'दिक्सङ्ख्ये संज्ञायाम्' इति समासः॥

सप्तर्षयश्च—'मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः।
वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेयाश्चित्रशिखण्डिनः॥' इत्थं ज्ञेयाः॥

मतान्तरे तु—'कश्यपोत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः।
जमदग्निर्वसिष्ठश्च—' एवं ज्ञेयाः।

सप्तर्षीणां हस्ताः सप्तर्षिहस्ताः, तैः अवचितानि सप्तर्षिहस्ताऽवचितानि, तेभ्यः

अवशेपाणि अवशिष्यत इति अवशेषः 'कर्मणि घञ्' विशेष्यनिघ्नत्वान्नपुंसकत्वम्। तानि सप्तर्षिहस्ताऽवचितावशेषाणि। अनेन विशेषणेन पद्मानां साफल्यं सूचितम्। अग्रसरोरुहाणि=रोहन्तीति रुहाणि, 'रुह बीजप्रादुर्भावे' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः प्रत्ययः। अग्रे सरांसि, अग्रसरांसि, 'कासारः सरसी सर' इत्यमरः। अग्रसरःसु रुहाणि तानि अग्रसरोरुहाणि, पद्मानि='वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः। परिवर्तमानः=परिवर्तते इति परिवर्तमानः, पर्युपसर्गपूर्वकात् 'वृतु वर्तने' इति धातोः लटः 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' इति सूत्रेण शानच आदेशः, ततः 'आने मुक्' इति मुगागमः। विवस्वान्='भास्वद्विवस्वत्सप्ताऽश्वहरिदश्वोष्णरश्मय' इत्यमरः। ऊर्ध्वमुखैः=ऊर्ध्वं मुखं येषां तैः ऊर्ध्वमुखैः, मयूखैः='किरणोऽस्रमयूखांऽशुगभस्तिघृणिरश्मय' इत्यमरः। प्रबोधयति=प्रोपसर्गपूर्वकात् 'बुध् अवगमने' इति धातोः 'हेतुमति च ३।१।२६' इति णिचि, 'बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः १।३।८६' इति परस्मैपदम्।

अत्र हिमवतः सूर्यमार्गोल्लङ्घित्वकथनादौन्नत्यं भङ्ग्यन्तरेणोक्तमिति पर्यायोक्तमलङ्कारः। तल्लक्षणं च साहित्यदर्पणे 'पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते' इति।

भावार्थः— अधित्यकापेक्षयात्यन्तमधोभागे एव वर्तमानः सविता सप्तर्षिभिर्देवतार्चनाद्यर्थं यानि कानिचिदवचितानि पुनश्च पद्मानां बहुत्वाद्धिमवतः शिरःपुष्करिणीष्ववावशिष्टानि पद्मानि ऊर्ध्वमुखरश्मिभिरुन्मीलयतीति भावः।

भाषा—सप्तर्षियों के हाथों से तोड़े जाकर बाकी बचे हुए हिमालय के ऊपर के तालाबों में उगे हुए कमलों को, नीचे घूमता हुआ सूर्य ऊपर उठने वाले किरणों से विकसित करता है।

हिमालयस्य देवत्वमैश्वर्यं चाह—

यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥

मख द्रव्य जनक तथा कुधारण में समर्थ विचार कर।
विधि ने दिया मख-भाग गिरि स्वामित्व अति सत्कार कर॥

अन्वयः—यस्य यज्ञाङ्गयोनित्वं धरित्रीधरणक्षमं सारं च अवेक्ष्य प्रजापतिः स्वयं कल्पितयज्ञभागं शैलाधिपत्यम् अन्वतिष्ठत्।

व्याख्या—यस्य=हिमालयस्य, यज्ञाङ्गयोनित्वं=यज्ञसाधनप्रभवत्वं, धरित्रीधरणक्षमं=पृथ्वीधारणसमर्थं, सारं च=बलं च, अवेक्ष्य=ज्ञात्वा, प्रजापतिः=ब्रह्मा, स्वयम्=आत्मना (एव), कल्पितयज्ञभागं=दत्तयज्ञांशं, शैलाधिपत्यं=पर्वताऽधिपत्वम्, अन्वतिष्ठत्=कृतवानित्यर्थः।

व्युत्पत्तिः— यज्ञाऽङ्गयोनित्वं=यज्ञस्य अङ्गानि उपकरणानि सोमलतादीनि, 'यज्ञः

सत्रोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । यज्ञाङ्गानां योनिः यज्ञाङ्गयोनिः, तस्य भावः यज्ञाङ्गयोनित्वं, तत् ।

'यज्ञाऽङ्गार्थं मया सृष्टो हिमवानचलेश्वरः' इति विष्णुपुराणात् ।

यज्ञाङ्गयोनिशब्दात् 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः, तदन्तस्य 'त्वान्तं क्लीबम्' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् नपुंसकत्वम् । धरित्रीधरणक्षमं = धरित्र्याः धरणं धरित्रीधरणं, 'धरा धरित्री धरणिः क्षोणिर्ज्या काश्यपी क्षितिः' इत्यमरः । धरित्रीधरणे क्षमः धरित्रीधरणक्षमः, तं धरित्रीधरणक्षमम् । सारं = 'सारो बले स्थिरांऽशे च' इत्यमरः । अवेक्ष्य=अवोपसर्गपूर्वकात् 'ईक्ष् दर्शने' इति धातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१' इति क्त्वाप्रत्ययः, ततस्तस्य 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ७।१।३१' इति ल्यबादेशः । प्रजापतिः=प्रजायन्ते इति प्रजाः 'प्रजा स्यात् सन्ततौ जने' इत्यमरः । प्रोपसर्गपूर्वकात् 'जनी प्रादुर्भावे' इति धातोः 'उपसर्गे च संज्ञायाम् ३।२।९९' इति डप्रत्ययः । पातीति पतिः 'ईश्वरः पतिरीशिता' इत्यमरः । 'पा रक्षणे' इति धातोः 'पातेर्डतिः' इत्युणादिसूत्रेण डतिप्रत्ययः । प्रजानां पतिः प्रजापतिः, 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड् विधिः' इत्यमरः । स्वयम् = 'स्वयमात्मना' इत्यमरः । कल्पितयज्ञभागं = यज्ञस्य भागः यज्ञभागः, कल्पितः यज्ञभागः यस्मिन् तत् कल्पितयज्ञभागं, तथा चोक्तम्—'सोमस्य राज्ञः कुरङ्गः इन्दोः शृङ्गी समुद्रस्य शिशुमारो हिमवतो हस्ती' इति श्रुतेरिति । शैलाधिपत्यं=अधिः पतिः अधिपतिः, 'कुगतिप्रादय' इति गतिसमासः, अधिपतेर्भाव आधिपत्यम्, 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' इति यक्प्रत्ययः, 'किति च' इति आदिवृद्धिः । शैलानाम् आधिपत्यं शैलाधिपत्यं, तत् 'अद्रिगोत्रगिरिग्रावाऽचलशैलशिलोच्चयाः' इत्यमरः । अन्वतिष्ठत्=अनूपसर्गपूर्वकात् 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः 'अनद्यतने लङ्', ष्ठा इत्यत्र 'धात्वादेः षः सः' इति सूत्रेण षकारस्य सकारादेशः, ततः 'निमित्ताऽपाये नैमित्तिकस्याऽप्यपाय' इति न्यायेन ठकारनिवृत्तौ स्था इत्याकारकं रूपं जातं ततः तस्य 'पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्छधौशीयसीदाः ७।३।७८' इति सूत्रेण तिष्ठादेशः । अन्तर्भावितण्यर्थः । अनुष्ठापितवानित्यर्थः ।

हिमवतः शैलाधिपत्यम् उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—

'शैलानां हिमवन्तं च नदीनां चैव सागरम् ।
गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं विधिः' ॥ इति ।

अत्र यज्ञाङ्गयोनित्वमित्यादिना क्रमेणोद्दिष्टयोरर्थयोः कल्पितयज्ञभाग इत्यादिना पश्चान्निर्देशात् यथासंख्यमलङ्कारः । तल्लक्षणन्तु—

'यथासङ्ख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत्' ॥ इति ।

भावार्थः—ब्रह्मदेवो हिमवतः सोमलताप्रभृतीनां यज्ञाङ्गानामुद्भवस्थानत्वं भूमि-

धारणक्षमं बलं च सम्यगवलोक्य महेन्द्राद्यैस्तुल्यमेवाऽस्य यज्ञेषु हविर्भागं कल्पयित्वा पर्वताधिपतित्वं स्वयमेवानुष्ठापितवानिति भावः ।

भाषा—जिस हिमालय को यज्ञ के साधन-द्रव्यों की उत्पत्तिकारणता को तथा पृथ्वी-धारण में समर्थ बल को भी देखकर ब्रह्माजी ने स्वयं ही यज्ञभाग युक्त पर्वतों का स्वामित्व दिया है ।

प्रबन्धनायिकायाः पार्वत्या उत्पत्तिहेतुभूतं हिमालयस्य विवाहं वर्णयति—

स मानसीं मेरुसखः पितॄणां कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयामात्माऽनुरूपां विधिनोपयेमे ॥१८॥

गिरिवर सुमेरु सखा हिमालय ने प्रिया को उर दिया ।
मुनि–माननीया जो रही उद्वाह मेना से किया ॥

अन्वयः—मेरुसखः स्थितिज्ञः सः पितॄणां मानसीं मुनीनाम् अपि माननीयाम् आत्मानुरूपां मेनां कन्यां कुलस्य स्थितये विधिना उपयेमे ।

व्याख्या—मेरुसखः = सुमेरुमित्रः, स्थितिज्ञः = मर्यादाऽभिज्ञः, सः = हिमालयः, पितॄणाम्=अग्निष्वात्तादीनां, मानसीं=मनःसङ्कल्पजन्यां, मुनीनाम् अपि=ऋषीणाम् अपि, माननीयां=पूजनीयाम्, आत्माऽनुरूपाम् = कुलशीलसौन्दर्यादिभिः स्वसदृशीं, मेनां = मेनानाम्नीं, कन्यां = कुमारीं, कुलस्य = वंशस्य, स्थितये = प्रतिष्ठायै, अविच्छेदाय इत्यर्थः, न तु कामाय, विधिना = शास्त्रविधानेन, उपयेमे = परिणीतवान्।

व्युत्पत्तिः—मेरुसखः = मेरोः सखा मेरुसखः, बन्धुसम्पन्न इति भावः 'राजाऽहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच्। 'मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः' इति, 'अथ मित्रं सखा सुहृत्' इति चोभयत्राऽमरः । स्थितिज्ञः = स्थितिं जानातीति स्थितिज्ञः, अनेन शास्त्रश्रवणसम्पत्तिः सूच्यते । स्थित्युपपदपूर्वकात् 'ज्ञा अवबोधने' इति धातोः 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः । यद्वा जानातीति ज्ञः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कप्रत्ययः । 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः' इत्यमरः । स्थितेर्ज्ञः स्थितिज्ञः, 'संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः' इत्यमरः । मानसीं=मनसः भवा मानसी, तां मानसीं, 'तत्र भव' इत्यण्, 'टिड्ढाणञ्०' इत्यादिना ङीप्। 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । मुनीनामिति 'कृत्यानां कर्तरि वा १।३।७१' इति षष्ठी । माननीयां = मानयितुं योग्या माननीया, तां माननीयाम् । उक्तं च विष्णुपुराणे—

'तेभ्यः शुभास्पदं जज्ञे मेनका हरिणी तथा ।
ते उभे ब्रह्मवादिन्यौ योगिन्यौ चाप्युभे द्विज' ॥ इति ।

आत्माऽनुरूपाम्=रूपम् अनुगता अनुरूपा, आत्मनः अनुरूपा आत्मानुरूपा ताम्, आत्माऽनुरूपाम्; 'कुलाद्यैः सदृशीं भार्यां विन्देत स्नातको द्विजः' इति स्मृतेः । कन्यां =

वंशोऽन्ववायः सन्तानः' इत्यमरः । वा- - 'विधिर्विधाने दैवेऽपि' इत्यमरः । उपयेमे = उपोपसर्गपूर्वकात् यमधातोः 'उपाद्यमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदम् । मेनायाः पितॄणां मानसकन्यात्वे—

'तेषां तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः । पत्नी हिमवतो यस्याः पुत्रो मैनाक उच्यते ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तिः प्रमाणम् । अत्र कामव्यपोहाय कुलस्य स्थितय इत्युक्त-मिति परिसङ्ख्यालङ्कारः । तल्लक्षणम्—

'प्रश्नादप्रश्नतो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत् ।
तादृगन्यव्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोऽथवा तदा' ॥ इति ।

भावार्थः—विद्याग्रहणानन्तरं गुरुसकाशान्निवृत्तेन गार्हस्थ्यमङ्गीकृत्याग्न्याधाना-दिकर्म कर्तव्यमित्यादिशास्त्रमर्यादां जानन् सुमेरोः सुहृत् हिमालयः वंशपरम्परायाः स्थिरत्वाय (न तु कामाय) अग्निश्वात्तादिपितॄणां मानसीं कन्यां ब्रह्मवाद्योगवत्तया ऋषीणामपि श्लाघनीयां कुलाद्यैरात्मनः सदृशीं मेनां नाम्नीं शास्त्रोक्तविधिना (ब्राह्मविवाहेन) परिणीतवानिति भावः ।

भाषा—सुमेरु पर्वत के मित्र मर्यादा जानने वाले हिमालय पर्वत ने पितरों के मनःसङ्कल्प से उत्पन्न मुनियों की भी माननीया तथा अपने लायक मेना नामक कन्या के साथ कुल की स्थिति के लिए विवाह किया ।

कालक्रमेणाऽथ तयोः प्रवृत्ते स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।
मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥

हँस हँस लगी करने मनोहर केलि गिरि की गोद से ।
पश्चात् मेना ने किया शुचि गर्भ धारण मोद से ॥

अन्वयः—अथ कालक्रमेण तयोः स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे प्रवृत्ते मनोरमं यौव-नम् उद्वहन्त्याः भूधरराजपत्न्याः गर्भः अभवत् ।

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, कालक्रमेण = समयक्रमेण, गच्छता कालेनेत्यर्थः, तयोः = मेनाहिमालययोः, स्वरूपयोग्ये = सौन्दर्याऽनुगुणे, यद्वा शास्त्राऽनुसारिणि, सुरतप्रसङ्गे = व्यवायाऽवसरे, प्रवृत्ते = जाते (सति), मनोरमं = रुचिरं, यौवनं = तारुण्यम्, उद्वहन्त्याः = धारयन्त्याः, भूधरराजपत्न्याः = हिमालयसहधर्मिण्याः मेनायाः, गर्भः = भ्रूणः, अभवत् = अभूत् ।

व्युत्पत्तिः—अथ = 'मङ्गलाऽनन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ' इत्यमरः । काल-क्रमेण = कालस्य क्रमः कालक्रमस्तेन कालक्रमेण, 'कालो दिष्टोऽप्यनेहाऽपि समयः' इत्यमरः । तयोः = सा च स च तौ तयोः । स्वरूपयोग्ये = स्वरूपस्य योग्यः स्वरूप-योग्यः, तस्मिन् स्वरूपयोग्ये, यद्वा रूप्यते निश्चीयते अनेनेति रूपं ज्ञानं, तद्योग्ये

शास्त्रानुसारिणीत्यर्थः । सुरतप्रसङ्गे=रमणं रतं, 'रमु क्रीडायाम्' इति धातोः 'नपुंसके भावे क्त' इति क्तप्रत्ययः, 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति' ६।४।३७ इति मलोपः । शोभनं रतं सुरतं 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः । 'व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम्' इत्यमरः । सुरतस्य प्रसङ्गः तस्मिन् सुरतप्रसङ्गे 'प्रसङ्गः स्यादवसरः' इत्यमरः । मनोरमं=रमते इति रमं, 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति रमुधातोः अच् , मनसः रमं, तत् , 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् । कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्' इत्यमरः । यौवनं=यूनो भावः यौवनं, तत्, युवन्शब्दात् 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इत्यण् प्रत्ययः, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः, 'अन्' ६।४।१६७ इति प्रकृतिभावः। 'तारुण्यं यौवनंसमे' इत्यमरः। उद्वहन्त्याः उद्वहतीति उद्वहन्ती, तस्याः उद्वहन्त्याः। उदुपसर्गपूर्वकात् 'वह प्रापणे' इति धातोर्लटि तस्य स्थाने 'लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे' इति शत्रादेशः, ततः 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नुम् । भूधरराजपत्न्याः=धरन्तीति धराः, 'धृञ् धारणे' इति धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' ३।१।१३५ इत्यच् प्रत्ययः । भुवः धराः भूधराः, तेषां राजा भूधरराजः । पत्युः यज्ञे संयोगो यया सा पत्नी । दम्पत्योः सहाऽधिकारात्–'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' ४।१।३३ इति नकारादेशः, ङीप् च । 'पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी । भार्या जायाऽथ पुंभूम्नि दाराः' इत्यमरः । भूधरराजस्य पत्नी भूधरराजपत्नी, तस्याः भूधरराजपत्न्याः । गर्भः='गर्भो भ्रूण इमौ समौ' इत्यमरः ।

भावार्थः—अथ गच्छता कियता कालेन मेनाहिमवतोः स्वकीयसौन्दर्याद्यनुगुणे विलासे (सुरतकर्मणि) प्रवृत्ते सति तरुण्या हिमवत्स्त्रिया मेनाया गर्भोऽभवदिति भावः ।

भाषा—कुछ दिन बीतने पर उन दोनों के स्वरूप के योग्य सुरत का प्रसङ्ग प्रवृत्त होने से सुन्दर यौवन को धारण करने वाली हिमालय की पत्नी मेना को गर्भ धारण हुआ ।

(अयं श्लोकोऽनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावल्यां प्रकाशिते कुमारसम्भवे नोपलभ्यते)

पार्वत्याः सभ्रातृकत्वं प्रतिपादयितुं मेनायां पुत्रोत्पत्तिमाह—

असूत सा नागवधूपभोग्यं मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राववेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥

बल गर्व से जिसने सुरेश्वर क्रोध को ठुकरा दिया ।
सानन्द मेना ने उसी मैनाक को पैदा किया ॥

अन्वयः—सा नागवधूपभोग्यम् अम्भोनिधिबद्धसख्यं, पक्षच्छिदि वृत्रशत्रौ क्रुद्धे अपि कुलिशक्षतानाम् अवेदनाज्ञं मैनाकम् असूत ।

व्याख्या—सा = मेना, नागवधूपभोग्यं = नागकन्योपभोगार्हं नागकन्यापरिणेतारमित्यर्थः, अम्भोनिधिबद्धसख्यं = समुद्रकृतमैत्रीकं, (सख्यमूलं सूचयति)—पक्षच्छिदि = पतत्रच्छेत्तरि, वृत्ररिपौ = इन्द्रे, क्रुद्धे अपि = कुपिते अपि, कुलिशक्षतानाम् = वज्रप्रहाराणाम्, अवेदनाज्ञं = पीडाऽनभिज्ञं, मैनाकं = मैनाकनामानं पुत्रम्, असूत = अजीजनत् ।

व्युत्पत्तिः— नागवधूपभोग्यं = नागस्य वधूः नागवधूः, 'नागाः काद्रवेयाः' इति कोपः । उपभोक्तुं योग्यः उपभोग्यः, नागवध्वा उपभोग्यः नागवधूपभोग्यः, तं नागवधूपभोग्यम् । अम्भोनिधिवद्धसख्यम् = अम्भसां निधिः अम्भोनिधिः, 'अम्भोर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यमरः । सख्युर्भावः सख्यं, सखिशब्दात् 'सख्युर्य' इति यत्प्रत्ययः । बद्धं सख्यं येन स बद्धसख्यः, अम्भोनिधिना बद्धसख्यः अम्भोनिधिबद्धसख्यः, तम् अम्भोनिधिबद्धसख्यम् । पक्षच्छिदि = पक्षान् छिनत्तीति पक्षच्छित् तस्मिन् पक्षच्छिदि । 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ३।२।६१।' इति क्विप् प्रत्ययः । वृत्रशत्रौ = वृत्रस्य शत्रुः, तस्मिन् वृत्रशत्रौ, 'द्विड्विपक्षाऽहिताऽमित्रदस्युशात्रवशत्रवः' इत्यमरः । कुलिशक्षतानां = कुलिशस्य क्षतानि कुलिशक्षतानि, तेषां कुलिशक्षतानां, सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । 'ह्रादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरः । अवेदनाज्ञम् = जानातीति ज्ञः, 'इगुपधज्ञा०' इत्यादिना कप्रत्ययः । वेदनानां ज्ञो वेदनाज्ञः । यद्वा वेदनां जानातीति वेदनाज्ञः, 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्ययः, 'उपपदमतिङ्' इति समासः । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । वृत्तिविग्रहयोः समानप्रकारोपस्थितिजनकत्वं गमकत्वम् । न वेदनाज्ञः अवेदनाज्ञः, तम् अवेदनाज्ञम् । पक्षच्छेदप्रस्तुतात् इन्द्रात् रक्षार्थं शरणागमनमनयोर्मैत्रीहेतुरिति यावत् । असूत = 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति धातोर्लङि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमेतत् । पूर्वं किल सर्वे पर्वताः सपक्षा अभवन्, तेषामुड्डयनेन बहवः तत्रत्याः प्राणिनो विनष्टाः, अतस्तेषां कुपितः शक्रः पक्षानच्छैत्सीत् । मैनाकस्तु ततस्त्राणार्थं समुद्रं जगाम इति पौराणिकी कथाऽत्र अनुसन्धेया । सर्वपर्वतपक्षच्छेदेऽप्ययं मैनाकोऽच्छिन्नपक्ष एवेति अस्योत्कर्षः । तादृशपुत्रवत्त्वं हिमालयस्येति साऽर्थकं मैनाकस्य वर्णनम् । अभ्रातृककन्यायाः—

'पिता न ज्ञायते यस्या भ्राता यदि न विद्यते ।
नोपयच्छेत्तु तां कन्यां धर्मलोपभयात्सुधीः' ॥

इति स्मृतिग्रन्थादावित्थं स्वीकरणनिषेधात् प्रकृते पार्वती भ्रातृमत्येवेति सूचनार्थं मैनाकपर्वतवर्णनम् इति तात्पर्यार्थः ।

भावार्थः- सा मेना नागाङ्गनाभिरुपभोक्तुं योग्यं पर्वतपक्षच्छेदोद्युक्ते महेन्द्रे रुष्टेऽपि महासत्त्वस्य समुद्रस्य सख्यात्तत्रैव निरन्तरं निमज्य स्थितत्वादद्यापि कुलिशव्रणवेदनाऽनभिज्ञं मैनाकं नाम सुतं प्रसूतवतीति भावः ।

भाषा—मेना ने नागकन्या से विवाह करने वाले, समुद्र से मैत्री रखने वाले, पक्ष काटने वाले इन्द्र के क्रुद्ध होने पर भी वज्र के प्रहारों की वेदना से अनभिज्ञ ऐसे मैनाक पर्वत को पैदा किया ।

पार्वत्या उत्पत्तेः पूर्वावस्थामाह—

अथाऽवमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥

निज जनक कृत अपमान से जो दक्ष कन्या जल गई ।
वह ही मनोहर रूप से मेना उदर में चल गई ॥

अन्वयः—अथ दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी सती पितुः अवमानेन प्रयुक्ता योगविसृष्टदेहा सती जन्मने तां शैलवधूं प्रपेदे ।

व्याख्या—अथ अनन्तरं (मैनाकोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः), दक्षस्य = दक्षनाम्नः प्रजापतेः, कन्या = कुमारी, भवपूर्वपत्नी = हरप्रथमभार्या, सती = सतीनाम्नी देवी, पितुः = दक्षस्य, अवमानेन=अपमानेन स्वभर्त्रवज्ञया इत्यर्थः, प्रयुक्ता=प्रेरिता, योगविसृष्टदेहा = योगमार्गत्यक्तशरीरा सती, जन्मने = जननाय, तां शैलवधूं = तां पर्वतपत्नीं मेनकामित्यर्थः, प्रपेदे = प्राप ।

व्युत्पत्तिः—दक्षस्य=ब्रह्माऽङ्गुष्ठजातस्य प्रजापतिविशेषस्येत्यर्थः, अत्रार्थे—'उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात्स्वयम्भुव' इति भागवतोक्तिः प्रमाणम् । भवपूर्वपत्नी = भवति भवते वा सर्वं भव, 'भू प्राप्तौ' (चु० आ० से०) 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३।१।१३४' इत्यच् । 'व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः' इत्यमरः । पूर्वा चाऽसौ पत्नी पूर्वपत्नी, 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समासः, तस्य 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति कर्मधारयसंज्ञा, तदनु 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति सूत्रेण पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । भवस्य पूर्वपत्नी भवपूर्वपत्नी । सती = अस्तीति सती 'अस् भुवि' इति धातोः शतृप्रत्ययः, ततः 'श्नसोरल्लोप' इत्यल्लोपः, अनन्तरम् 'उगितश्च' इति ङीप्, 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । पितुः=पातीति पिता, तस्य पितुः 'कर्तृकर्मणोः कृति २।३।६५' इति कर्तरि षष्ठी । 'पा रक्षणे' इति धातोः 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ' २।९५। इत्युणादिसूत्रेण पितृपदस्य साधुत्वं, 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । योगेन = 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इति पातञ्जलसूत्रम् । विसृष्टदेहा = विसृष्टो देहो यया सा विसृष्टदेहा । देहशब्दस्य अर्धर्चादिषु पाठात् 'अर्धर्चाः पुंसि च २।४।३१' इति पुँल्लिङ्गत्वं क्लीबत्वं च, 'कायो देहः क्लीबपुंसोः' इत्यमरः । जन्मने = 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । शैलवधूं = शैलस्य वधूः शैलवधूः, तां शैलवधूं । 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमरः । प्रपेदे=प्रोपसर्गपूर्वात् 'पद् गतौ' इति

धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिट्, 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इति एत्त्वाऽभ्यासलोपौ। पुरा किल दक्षप्रजापतिर्यज्ञोत्सवे सत्रिणः सर्वान्बान्धवांश्च निमन्त्रयामास, न च शम्भुं सतीं च, इति रुष्टा सती तत्रोत्सवे अनिमन्त्रिताऽपि गतवती। ततः तत्र पितृकृतां भर्त्रवज्ञामसहमाना योगाऽग्निना स्वं शरीरं ददाहेति पौराणिकी कथाऽत्र अनुसन्धेया ॥

भावार्थः—अथ स्वभर्तुर्हविभागाऽप्रदानादिना आत्मनो जनकभूतेन दक्षप्रजापतिना कृतेनापमानेन प्रेरिता परमशिवस्य प्राचीनभार्या सती नाम्नी स्वपितरि विषये प्रकारान्तरेण कोपं प्रकाशयितुमशक्नुवती सती (प्रतीकारोपायादर्शनेन) योगाग्निना निर्दग्धशरीरा भवन्ती स्वजन्मलाभाय लोकोत्तरगुणविशिष्टां हिमालयपत्नीं मेनां प्राप्तवतीति भावः।

भाषा—दक्ष की कन्या महादेव की पहली पत्नी पतिव्रता सती देवी ने पिताकृत अपमान से प्रेरित होकर योगवल से शरीर को त्यागकर पुनः जन्म लेने के लिए शैलपत्नी मेना को प्राप्त किया।

अथ पार्वत्या उत्पत्तिं वर्णयति—

सा भूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमत्यामुदपादि भव्या।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताविवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥ २२ ॥

मेना वनी शुचि नीति थी उत्साह गुण गिरिराज था।
सम्पत्ति सम पैदा हुई गिरिजा सुखद सब साज था ॥

अन्वयः—भव्या सा भूधराणाम् अधिपेन समाधिमत्यां तस्यां सम्यक्प्रयोगात् अपरिक्षतायां नीतौ उत्साहगुणेन सम्पत् इव उदपादि ॥

व्याख्या—भव्या = कल्याणी, सा = सती, भूधराणां = महीधराणाम् (पर्वतानामित्यर्थः), अधिपेन = स्वामिना (हिमालयेनेत्यर्थः), समाधिमत्यां = नियमवत्यां तस्यां = मेनायां, सम्यक्प्रयोगात् = साध्वाचरणात् (हेतोः) अपरिक्षतायाम् = अभ्रष्टायां, नीतौ = नये, उत्साहगुणेन = उत्साहशक्त्या (कर्त्रा) सम्पत् इव = सम्पत्तिरिव उदपादि = उत्पादिता।

व्युत्पत्तिः—भव्या = भवतीति भव्या, 'भू सत्तायाम्' इति धातोः 'भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा' इति साधुः, 'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्' इत्यमरः। भूधराणां = धरन्तीति धराः, भुवः धराः भूधराः, तेषां भूधराणाम् अधिपेन = अधिपातीति अधिपस्तेन अधिपेन, अध्युपसर्गपूर्वकात् 'पा रक्षणे' इति धातोः 'आतश्चोपसर्गे' ३।१।१३६ इति कः। 'अधिभूर्नायको नेता प्रभुः परिवृढोऽधिपः' इत्यमरः। समाधिमत्यां = समाधिः अस्ति यस्याः सा समाधिमती, तस्यां समाधिमत्यां, 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप्, स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्। सम्यक्प्रयोगात् = सम्यक् चाऽसौ प्रयोगः सम्यक्प्रयोगः,

तस्मात् सम्यक्प्रयोगात्। 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी। अपरिक्षता-याम्=न परिक्षता अपरिक्षता, तस्याम् अपरिक्षतायाम्। 'नञ्' २।२।६। इति नञ्समासः। 'न लोपो नञः' ६।३।७३ इति नकारलोपः। नीतौ='णीञ् प्रापणे' इति धातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्प्रत्ययः। उत्साहगुणेन=उत्साह एव गुणः उत्साहगुणस्तेन उत्साहगुणेन। 'उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्' इत्यमरः। उदपादि= उदुपसर्गपूर्वात् पद्धातोर्ण्यन्तात् कर्मणि लुङ्। 'चिण्भावकर्मणोः' इति चिण्प्रत्ययः, 'चिणो लुक्' इति तस्य लुक्। अत्रोपमाऽलङ्कारः, सा चोपमानोपमेयसाधारणधर्मा-णामिवशब्दस्य चोपादानात् पूर्णा। तल्लक्षणं तूक्तं साहित्यदर्पणे—'साम्यं वाच्यमवै-धर्म्यं वाक्यैक्य उपमा द्वयोः' इति।

भावार्थः—यथा परात्मनोः प्राबल्यदौर्बल्यादिविवेकपूर्वकं सम्यक् प्रयोगात् अवि-हतायां सन्धिविग्रहादिषड्विधायां राजनीतौ उत्साहगुणेन सम्पदुत्पाद्यते, तथा तप-स्विन्यां मेनायां पर्वतानां श्रेष्ठेन हिमालयेन सा दक्षसुता समुत्पादिताऽभूदिति भावः।

भाषा—पर्वतों के राजा हिमालय से वह दक्ष की कन्या पतिव्रता मेना में उत्तम आचरण से भ्रष्ट न होने वाली नीति में उत्साहशक्ति से सम्पत्ति की तरह पैदा की गई।

इत्थमुत्पन्नायाः पार्वत्या जन्मदिनं वर्णयति—

प्रसन्नदिक्पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनाऽनन्तरपुष्पवृष्टि।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव॥ २३॥

रज रहित मारुत बह चला, प्रति ककुभ निर्मल हो गया।
ध्वनि शंख की, वर्षा सुमन की, भूमितल दुख खो गया॥

अन्वयः—प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि तज्जन्मदिनं स्थावरजङ्गमानां शरीरिणां सुखाय बभूव।

व्याख्या—प्रसन्नदिक्=निर्मलकाष्ठं, पांसुविविक्तवातं=रजोरहितपवनं, शङ्खस्व-नाऽनन्तरपुष्पवृष्टि=शङ्खध्वन्यनन्तरकुसुमवर्षम्, तज्जन्मदिनं=पार्वतीजननदिवसं, स्थावरजङ्गमानाम्=अचरचराणां, शरीरिणां=देहिनां, सुखाय=आनन्दाय, बभूव= अभवत्।

व्युत्पत्तिः—प्रसन्नदिक्=प्रसन्नाः क्रूरातपमेघावरणराहित्यान्मनोहरा दिशः यस्मिन् तत् प्रसन्नदिक्, 'प्रसन्नोऽच्छ' इति; 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इति चाऽमरः। अनेन नेत्रसुखमुक्तम्। स्वगिन्द्रियसुखमाह—पांसुविविक्तवातं= मन्दत्वात् पांसुभिः विविक्तः पांसुविविक्तः, 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसु(शु)र्ना न द्वयो रजः' इति, 'विविक्तौ पूतविजनौ' इति चाऽमरः। पांसुविविक्तः वातः यस्मिन् तत् पांसुविविक्तवातं (तज्जन्मदिनम् इत्यस्य विशेषणम्) 'नभस्वद्वातपवनपवमा-नप्रभञ्जनाः' इत्यमरः। श्रोत्रघ्राणयोः सुखमाह—शङ्खस्वनाऽनन्तरपुष्पवृष्टि=शङ्खस्य

स्वनः शङ्खस्वनः, 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः। शङ्खस्वनात् शङ्खस्वनस्य वा अनन्तरं शङ्खस्वनाऽनन्तरम्। पुष्पाणां वृष्टिः पुष्पवृष्टिः। 'स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इति, 'वृष्टिर्वर्षम्' इति चाऽमरः। शङ्खस्वनाऽनन्तरं पुष्पवृष्टिः यस्मिन् तत् शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि 'अनेकमन्यपदार्थे' इति समासः। तज्जन्मदिनं=जन्मनः दिनं जन्मदिनं 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इत्यमरः। तस्याः जन्मदिनं तज्जन्मदिनम्। स्थावरजङ्गमानां=स्थानशीलाः स्थावराः, शैलवृक्षादयः 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' इति धातोः 'स्थेशभासपिसकसो वरच्' ३।२।१७५ इति वरच्प्रत्ययः। 'स्थावरो जङ्गमेतरः' इत्यमरः। जङ्गम्यन्ते भृशं गच्छन्तीति जङ्गमाः, देवतिर्यङ्मनुष्यादयः। 'चरिष्णु जङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराऽचरम्' इत्यमरः। स्थावराश्च जङ्गमाश्च स्थावरजङ्गमाः, तेषां स्थावरजङ्गमानां। 'चाऽर्थे द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वसमासः। शरीरिणां=शरीरम् अस्ति येषां ते शरीरिणः तेषां शरीरिणां, शरीरशब्दात् 'अत इनिठनौ' इति नित्ययोगे इनिः, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः। सुखाय='स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च' इत्यमरः।

भावार्थः—तस्या जन्मदिने आतपतीव्रतामेघोपरोधादिदोषमुक्ता दिशः प्रसन्नाः प्रतीयन्ते स्म। पांसुरहितः सुखस्पर्शः पवनो मन्दं वातुमारेभे। देवाश्च हर्षसूचकं शङ्खस्वनं कृत्वा दिव्यानि पुष्पाणि वर्षयन्ति स्म। इत्थं च तत्पुण्याहं चेतनाचेतनानां सर्वेषामपि परमानन्दापादकं बभूवेति भावः।

भाषा—निर्मल दिशाओं से युक्त, धूलिरहित वायु से सम्पन्न, शङ्खध्वनि से युक्त, पुष्पवृष्टि से सुशोभित पार्वती का जन्मदिन स्थावर और जङ्गम प्राणियों को सुखकारक हुआ।

जातमात्रायाः पार्वत्या नैसर्गिकीं शरीरशोभामाह—

तया दुहित्रा सुतरां सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकासे।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

घननादभिन्न रतनशलाका से विदूर मही यथा।
शोभित हुई गिरि साथ मेना कान्तकन्या से तथा॥

अन्वयः—स्फुरत्प्रभामण्डलया तया दुहित्रा सवित्री विदूरभूमिः नवमेघशब्दात् उद्भिन्नया रत्नशलाकया इव सुतरां चकासे।

व्याख्या—स्फुरत्प्रभामण्डलया=लसद्रुचिमण्डलया, तया दुहित्रा=तया पुत्र्या (पार्वत्या इत्यर्थः,) सवित्री=जननी (मेनेत्यर्थः), विदूरभूमिः=बालवायपर्वतप्रान्तभूमिः नवमेघशब्दात्=नूतनाम्बुदगर्जितात्, उद्भिन्नया=निर्गतया (भूमिं विदार्येत्यर्थः), रत्नशलाकया इव=रत्नाङ्कुरेणेव, सुतरां=भृशं, चकासे=रराज।

व्युत्पत्तिः—स्फुरत्प्रभामण्डलया=स्फुरतीति स्फुरत्, 'स्फुर् सञ्चलने' 'स्फुर्

स्फुरणे' वा इति धातोः लटः शत्रादेशः । प्रभाणां मण्डलं प्रभामण्डलं 'स्युः प्रभा रुग् रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । स्फुरत् प्रभामण्डलं यस्याः सा स्फुरत्प्रभामण्डला, तया स्फुरत्प्रभामण्डलया । सवित्री = सूते इति सवित्री, 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्प्रत्ययः, 'स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा' इतीडागमः । ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम्—'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्प्रत्ययः । विदूरभूमिः = विदूरस्य भूमिः विदूरभूमिः ।

'अवदूरं विदूरस्य गिरेरुत्तुङ्गरोधसः ।
काकतालीयसीमान्ते मणीनामाकरो भवेत् ॥' इति वृद्धः ।

नवमेघशब्दात्=मेघस्य शब्दः मेघशब्दः, 'अभ्रं मेघा वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः' इत्यमरः । नवश्चाऽसौ मेघशब्दः नवमेघशब्दः, तस्मात् नवमेघशब्दात् । 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः' इत्यमरः । रत्नशलाकया=रत्नस्य शलाका रत्नशलाका, तया रत्नशलाकया । चकासे = 'कासृ दीप्तौ' इति धातोर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम् । अत्रोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—विदूरो नाम रत्नोद्भवस्थानभूतः पर्वतविशेषस्तत्स्था भूमिर्नूतनमेघगर्जितात् स्थलीं भित्त्वोद्गतया रत्नशलाकयेव तया कन्यया माता मेनाऽत्यर्थं शोभते स्मेति भावः ।

भाषा—जिस तरह विदूर पर्वत की भूमि नूतन मेघशब्द से उद्भिन्न रत्नों की कान्ति से शोभित होती है, उसी तरह माता मेना उस पुत्री पार्वती से शोभित हुई ।

पार्वत्याः शरीरपरिपोषानुरूपां लावण्यवृद्धिमाह—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान्विशेषाञ्ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ॥२५॥

दिन दिन लगी बढ़ने उमा की शशि कला सी कान्ति थी ।
होने लगे अवयव सरस आने लगी उर शान्ति थी ॥

अन्वयः—लब्धोदया दिने दिने परिवर्धमाना सा चान्द्रमसी लेखा इव लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणि कलान्तराणि इव पुपोष ।

व्याख्या—लब्धोदया = प्राप्तजनना, उत्पन्नेत्यर्थः । रवेः पृथग्भावेनाभ्युदिता इत्यन्यत्र । तथा चोक्तम्—

'भानोः समासन्नतया ग्रहाणामदर्शनं यत् तदिहास्तमुक्तम् ।
ततश्च तेषां रविदूरगत्या यद्दर्शनं स्यादुदयं तदाहुः ॥' इति ।

दिने दिने = प्रतिदिनं, परिवर्धमाना=समेधमाना, उभयत्र समानमेतत् । सा = बाला, चान्द्रमसी=चान्द्री (चन्द्रसम्बन्धिनीत्यर्थः), लेखा इव=रेखा इव, लावण्यमयान्=कान्तिविशेषप्रचुरान् , विशेषान्=अवयवान् , ज्योत्स्नान्तराणि=चन्द्रिकान्तर्हितानि, कलान्तराणि इव=कलाविशेषान् इव, पुपोष=उपचितवती, पुष्टवतीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—लब्धोदया=लब्धः उदयः यया सा लब्धोदया। परिवर्धमाना= परिवर्धते इति परिवर्धमाना, पर्युपसर्गपूर्वकात् 'वृधु वृद्धौ' इति धातोः शतृप्रत्ययः। चान्द्रमसी=चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी, 'तस्येदम्' इत्यण्, 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप्, 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धव' इत्यमरः। लावण्यमयान्= प्रचुरं लावण्यम् अस्ति येषां ते लावण्यमयाः, तान् लावण्यमयान्, 'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥' इति भूपालः। लावण्यशब्दात् 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति मयट् प्रत्ययः। विशेषान्= 'विशेषाऽवयवे व्यक्तौ' इत्युत्पलमाला। ज्योत्स्नाऽन्तराणि=ज्योत्स्नायाम् अन्तरम् अन्तर्धानम् येषां तानि ज्योत्स्नान्तराणि, 'सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ' अस्य सूत्रस्य व्यधिकरणपदबहुव्रीहेर्ज्ञापकत्वादत्र व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः। 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इति 'अन्तरमवकाशाऽवधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इति चामरः। कलान्तराणि=अन्याः कलाः कलान्तराणि, 'मयूरव्यंसकादयश्च' २।१।७२ इति, 'सह सुपा' इत्यस्य योगविभागाद्वा समासः। पुपोष='पुष् पुष्टौ' इति धातोर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम्। अथ श्लोके वाक्योपमेत्याह दण्डी, तल्लक्षणं तु—

'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते।
एकानेकेवशब्दत्वात्सा तु वाक्योपमा द्विधा॥' इति।

भावार्थः—यथा शुक्लपक्षप्रतिपदुदिता चन्द्रकला प्रतिदिनमधिकाधिकज्योत्स्नान् कलारूपानवयवान् पुष्णाति, तथेयमपि पार्वती जन्मलाभानन्तरमनुदिनं लावण्यप्रचुरानवयवान् पुपोषेति भावः।

भाषा—जैसे शुक्ल पक्ष की चन्द्रकला दिन दिन बढ़ती है, वैसे ही पार्वती के लावण्यमय अवयव दिन दिन बढ़ने लगे।

नामकरणप्रकारमाह—

तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव।
उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम॥२६॥

उसका प्रथम शुभ नाम था शुचि पार्वती रक्खा हुआ।
रोकी गई तप से अतः फिर भव्य नाम उमा हुआ॥

अन्वयः—बन्धुप्रियां तां बन्धुजनः आभिजनेन नाम्ना पार्वती इति जुहाव। पश्चात् मात्रा उ मा इति तपसः निषिद्धा (सती) सुमुखी उमाऽऽख्यां जगाम।

व्याख्या—बन्धुप्रियां=स्वजनवल्लभां, तां=बालां, बन्धुजनः=बन्धुलोकः, पित्रादिरित्यर्थः, आभिजनेन=वंशागतेन, नाम्ना=आख्यया, पार्वती इति, जुहाव= आहूतवान्, पश्चात्=अनन्तरं (तन्नामानन्तरमित्यर्थः), मात्रा=जनन्या, उ=तपः,

मा = न, तपः मा कुरु इत्यर्थः, इति = एवं रूपेण, तपसः = तपस्यायाः, निषिद्धा = निवारिता (सती), सुमुखी = सुवदना (पार्वतीत्यर्थः), उमाख्याम् = उमानामधेयं जगाम = प्राप ।

व्युत्पत्तिः वन्धुप्रियां = प्रीणातीति प्रिया, 'प्रीञ् तर्पणे (क्र्या० उ० से०)' इति धातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ३।१।१३५' इति कप्रत्ययः। ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम्, 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययः 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः। वन्धूनां प्रिया वन्धुप्रिया, तां वन्धुप्रियां। वन्धुजनः = वन्धुश्चासौ जनः वन्धुजनः। आभिजनेन = अभिजनात् आगतम् आभिजनं तेन आभिजनेन। 'तत आगतः' इत्यण्, 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः। 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनाऽन्वयौ। वंशोऽन्ववायः सन्तानः' इत्यमरः। 'अभिजनाः पूर्वबान्धवाः' इति काशिका, एतन्मते आभिजनेन इत्यस्य पित्रादिपूर्वसम्बन्धोपाधिकेनेत्यर्थः। नाम्ना='आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च' इत्यमरः। पार्वती = पर्वाणि सन्ति अत्र पर्वतः, पर्वशब्दात् 'तप्पर्वमरुद्भ्याम्' इति तप्प्रत्ययः। 'महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः' इत्यमरः। पर्वतस्य अपत्यं स्त्री पार्वती, 'तस्याऽपत्यम्' इत्यण् प्रत्ययः, 'टिड्ढाणञ्०' इत्यादिना ङीप्। 'अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका' इत्यमरः। जुहाव = 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' इति धातोर्लिटि रूपम्। 'अभ्यस्तस्य च ६।१।३३' इति सम्प्रसारणम्। मात्रा = 'जनयित्री प्रसूर्माता जननी' इत्यमरः। उ = उ इति तपोवाचकमव्ययम्। 'उ तापेऽव्ययमीशे ना' इति यादवः। मा इति निषेधवाचकमव्ययम्। 'मास्म मालं च वारण' इत्यमरः। तपो मा भवेदित्यर्थः। तपसः = 'वारणार्थानामीप्सितः' इत्यपादानत्वात् 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी। सुमुखी=शोभनंमुखंयस्याः सा सुमुखी, 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीप्। उमाख्याम् = उमा चाऽसौ आख्या उमाऽऽख्या, ताम् उमाख्याम्। 'उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी' इत्यमरः। वक्ष्यति च। मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता इति (५।४)॥

भावार्थः—बान्धवः स्वप्रियां तां कन्याम् आभिजात्येन निमित्तेन पर्वतस्यापत्यं स्त्रीति व्युत्पत्त्या नाम्ना पार्वतीत्याहूतवन्तः। मृदुशरीरा कठिनतरं तपः कर्तुकामा रोगभीतया जनन्या मेनया तपसः सकाशान्निषिद्धा सती सा पश्चात् 'उमे'ति नाम जगामेत्यर्थः। एवं तस्या गुणकर्मानुरूपाणि नामान्तराण्यपि वभूवुरिति भावः।

भाषा—पर्वत से पैदा होने के कारण परिवार के लोगों ने उसका 'पार्वती' यह नाम रक्खा, अनन्तर माता के तपश्चर्या-निषेध करने से उस का 'उमा' यह नाम लोक में प्रसिद्ध हुआ।

पार्वत्यां पितुः स्नेहातिशयमाह—

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।

अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥ २७ ॥

सुत था सुता थीं अचल को पर अति सुता को चाहता।
नव-विविध—कुसुम वसन्त में अलि आम कुसुम निहारता ॥

अन्वयः—पुत्रवतोऽपि महाभृतः दृष्टिः तस्मिन् अपत्ये तृप्तिं न जगाम। हि अनन्तपुष्पस्य मधोः द्विरेफमाला चूते सविशेषसङ्गा ॥

व्याख्या—पुत्रवतोऽपि=अपत्यवतोऽपि, महीभृतः=पर्वतस्य (हिमालयस्येत्यर्थः), दृष्टिः=नेत्रं, तस्मिन् अपत्ये=तस्मिन् तोके (पार्वतीरूपे इत्यर्थः), तृप्तिं=तृप्ततां, न जगाम=न लेभे। हि=निश्चयेन, अनन्तपुष्पस्य=प्रचुरकुसुमस्य, मधोः=वसन्तस्य सम्बन्धिनी, द्विरेफमाला=भ्रमरपङ्क्तिः, चूते=आम्रकुसुमे, सविशेषसङ्गा=साऽतिशयप्रीतिः=अत्यन्ताऽऽसक्ता भवतीत्यर्थः ॥

व्युत्पत्तिः—पुत्रवतः=पुन्नामनरकात् त्रायते इति पुत्रः, अयमत्र सामान्यापत्यवाची शब्दः 'यदि कामयेत् पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नि'ति—आश्वलायनगृह्यसूत्रे दर्शनात्। एतेनात्र मम्मटोक्तः पर्यायप्रक्रमभङ्गदोषः प्रयुक्तः। पुत्रः अस्ति यस्य स पुत्रवान्, तस्य पुत्रवतः 'तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुप्' इति मतुप्, 'झयो वः' इति मस्य वः। महीभृतः=महीं बिभर्तीति महीभृत्, तस्य महीभृतः। मह्युपपदात् ,डुभृञ् धारणपोषणयोः (जु० उ० अ०), इति धातोः 'क्विप्च ३।२।७६' इति क्विप्प्रथ यः, तस्य सर्वाऽपहारी लोपः, ततः 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमः, 'आद्यन्तौ टकितौ' इति तस्य अन्तावयवत्वम्। दृष्टिः='लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी। दृग्दृष्टी' इत्यमरः। अपत्ये='अपत्यं तोकं तयोः समे' इत्यमरः। हि='हि हेताववधारणे' इत्यमरः, अनन्तपुष्पस्य=अविद्यमानः अन्तः येषां तानि अनन्तानि, 'नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति नञ् बहुव्रीहिः। अनन्तानि पुष्पाणि यस्य सः अनन्तपुष्पः तस्य अनन्तपुष्पस्य। मधोः='मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः। दैत्ये चैत्रे वसन्ते च जीवशोके मधुद्रुमे' इति विश्वः। द्विरेफमाला=द्वौ रेफौ येषां ते द्विरेफाः=लक्षितलक्षणया भ्रमराः, 'मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः। द्विरेफपुष्पलिड्भृङ्गषट्पदभ्रमराऽलयः' इत्यमरः। द्विरेफाणां माला द्विरेफमाला। चूते='आम्रश्चूतो रसालः' इत्यमरः, चूतस्य विकारः कुसुमम् इति विग्रहेण 'अवयवे च प्राण्यौषधिवृक्षेभ्यः' इति सूत्रेण उत्पन्नस्य अण्प्रत्ययस्य 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' इति लुक्। सविशेषसङ्गा=विशेषेण सहितः सविशेषः, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिसमासः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः। सविशेषः सङ्गः यस्याः सा सविशेषसङ्गा। अत्राऽत्यासङ्गः साधारणो धर्मः शब्दभेदेन वाक्यद्वयेऽप्युपात्त इति प्रतिवस्तूपमालङ्कारः तल्लक्षणं यथा—

'प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः।

एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक्' इति।

भावार्थः—स्त्रीरूपे पुरुषरूपे चापत्यान्तरे सत्यपि हिमवतो दृष्टिः पार्वत्यामेव सस्पृहं सक्ताभूत्। यतः बहुकुसुमस्य वसन्तस्य भ्रमरपङ्क्तिः सहकारकुसुमे एव सातिशयं सक्ता भवतीति भावः।

भाषा—जैसे नाना प्रकार के पुष्पों के होते हुए भी वसन्त ऋतु की भ्रमर पंक्ति आम्र कुसुम में ही विशेष रुचि रखती है, वैसे ही अनेक अपत्यों के रहते हुए भी हिमालय की दृष्टि पार्वती में ही विशेष प्रेम रखती थी।

अथाऽनुग्रहोन्मुखया पार्वत्या हिमालयस्य जनितशोभत्वमाह—

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी, तया स पूतश्च विभूषितश्च॥ २८॥

नभ जाह्नवी से स्वर्ग पथ दीपक सदृश अति ज्वाल से।
विद्वान सम पावन गिरा से, पार्वती से गिरि लसे॥

अन्वयः—प्रभामहत्या शिखया दीपः इव, त्रिमार्गया त्रिदिवस्य मार्गः इव, संस्कारवत्या गिरा मनीषी इव, तया स पूतश्च विभूषितश्च॥

व्याख्या—प्रभामहत्या = प्रकाशाऽधिकया, शिखया = ज्वालया, दीपः इव = प्रदीपः इव 'शिखादीपयोः अवयवाऽवयविभावाद् भेदेन व्यवहारः' त्रिमार्गया मन्दाकिन्या, त्रिदिवस्य = स्वर्गस्य, मार्गः इव = पन्थाः इव, संकारवत्या = संस्कृतिमत्या व्याकरणजन्यशुद्धिमत्या गिरा = वाण्या, मनीषी इव = पण्डितः इव, तया = पार्वत्या, सः = हिमालयः, पूतश्च = संसारप्रवर्तकाज्ञानविनाशनवशाद्विशुद्धान्तःकरणः, विभूषितश्च = इतस्ततः सञ्चरन्त्या तया समलङ्कृतश्च॥

व्युत्पत्तिः—प्रभामहत्या = मह्यते पूज्यते इति महती, 'मह पूजायाम् (भ्वा० प० से०)' इति धातोः 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च' इत्युणादिसूत्रेण महतः-पदस्य सिद्धिः, ततः 'उगितश्च' इति ङीप्। प्रभाभिः महती प्रभामहती तया प्रभामहत्या। शिखया = 'वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः। त्रिमार्गया = त्रयः मार्गाः यस्याः सा त्रिमार्गा, तया त्रिमार्गया। 'अयनं वर्त्म मार्गाऽध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः। त्रिदिवस्य = तृतीया द्यौः (लोकः) इति त्रिदिवः स्वर्गः, तस्य त्रिदिवस्य। वृत्तिविषये त्रिशब्दस्य त्रिभागवत्पूरणार्थत्वम्। पृषोदरादित्वाद्दिवशब्दादकारागमः। पुंस्त्वं लोकात्। दीव्यतेर्घञर्थे कविधानं, 'दीव्यन्त्यत्र जना इति क्षीरस्वामी'। 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः। संस्कारवत्या = संस्कारः अस्ति अस्याः सा संस्कारवती, तया संस्कारवत्या, मतुप्प्रत्ययः। 'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि' इति श्रुतेरिति भावः। गिरा = 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः। मनीषी = मनसः ईषा मनीषा 'शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्' इति पररूपत्वम्। 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः'

इत्यमरः। मनीषा अस्य अस्तीति मनीषी, 'व्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६' इति इनि प्रत्ययः, 'सौ च' इति उपधादीर्घः। 'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान्पण्डितः कविः' इत्यमरः। पूतः=पवते स्म इति पूतः, 'पूङ् पवने (भ्वा० आ० से०)' इति धातोः 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ३।४।७२' इति क्तप्रत्ययः। 'पवित्रः प्रयतः पूत' इत्यमरः। विभूषितः=भूष्यते स्म इति भूषितः, 'भूष अलङ्कारे (भ्वा० प० से०)' इति धातोः क्तप्रत्ययः। विशेषेण भूषितः विभूषितः, 'सह सुपा' इत्यत्र योगविभागात्समासः। अत्र मालोपमाऽलङ्कारः। तल्लक्षणमुक्तं साहित्यदर्पणे—

'मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते' इति ॥

भावार्थः—यथा प्रदीपः शोभामहत्या ज्वालया शोभितोऽलङ्कृतश्च भवति, यथा आकाशः स्वर्गङ्गया पवित्रो रमणीयश्च भवति, यथा विद्वान् व्याकरणादिलक्षणानुसारिण्या वाचा पुण्यवान् बहुमानास्पदश्च भवति, तथैव हिमवान् पार्वत्या पूतः विभूषितश्चासीदिति भावः।

भाषा—ज्योति से दीपक, मन्दाकिनी से गगन, संस्कृत वाणी से विद्वान् की तरह पार्वती से हिमालय पवित्र तथा भूषित हुआ।

क्रमेण सम्पन्नबाल्यावस्थायाः पार्वत्याः क्रीडाप्रकारानाह—

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥ २९ ॥

मन्दाकिनी तट पर बना कर गेंद गुडिया वेदिका।
थी खेलती गिरिजा स्वयं क्रीडा बनी थी सेविका ॥

अन्वयः—सा बाल्ये क्रीडारसं निर्विशती इव सखीनां मध्यगता (सती) मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च मुहुः रेमे ॥

व्याख्या—सा=पार्वती, बाल्ये=शैशवे [वयसि], क्रीडारसं=खेलास्वादं [खेलारुचिमिति यावत्] निर्विशती इव=भुञ्जाना इव, सखीनाम्=आलीनाम्, मध्यगता [सती] मध्यवर्तिनी [सती] मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः=वियद्गङ्गापुलिनपरिष्कृतभूमिभिः, कन्दुकैः=गेन्दुकैः, कृत्रिमपुत्रकैश्च=क्रियानिवृत्तपाञ्चालिकाभिश्च, मुहुः=पुनः, रेमे=चिक्रीड ॥

व्युत्पत्तिः—बाल्ये=बालस्य भावः बाल्यं, तस्मिन् बाल्ये, 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५।१।१२४' इति ष्यञ्, आदिवृद्धिः। 'शिशुत्वं शैशवं बाल्यम्' इत्यमरः। क्रीडारसं=क्रीडनं क्रीडा, 'क्रीड विहारे (भ्वा० प० से०)' इति धातोः 'गुरोश्च हलः ३।३।१०३' इति अप्रत्ययः, 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप् प्रत्ययः। 'क्रीडा खेला च कूर्दनम्' इत्यमरः। क्रीडानां रसः क्रीडारसः, तं क्रीडारसं। 'रसो गन्धे रसः स्वादे' इति विश्वः। निर्विशती=निर्विशतीति निर्विशती, निरुपसर्गपूर्वकात् 'विश

प्रवेशने' इति धातोः हेतौ शतृप्रत्ययः, स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययः। 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति विकल्पान्नुमभावः। 'निर्वेशो भृतिभोगयोः' इति विश्वः। 'कृष्णमाराधयन्नपवर्गं लभते' इतिवत् क्रीडारसात् बाल्यं निर्विशतीवेत्यर्थः। सखीनाम्='आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः। मध्यगता=मध्यं गता मध्यगता, 'द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्तप्राप्ताऽऽपन्नैः' इति द्वितीयातत्पुरुषसमासः। मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः=मन्दाकिन्याः सैकतानि, मन्दाकिनीसैकतानि, 'मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका' इति कोषः। वेदय एव वेदिकाः, स्वार्थे कन्। 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः। मन्दाकिनीसैकतेषु वेदिकाः मन्दाकिनीसैकतवेदिकाः, ताभिः मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः। कन्दुकैः='गेन्दुकः कन्दुकः' इत्यमरः। कृत्रिमपुत्रकैः=क्रियया निर्वृत्ताः कृत्रिमाः, 'ड्वितः क्त्रिः' इति क्त्रिप्रत्ययः, 'क्त्रेर्मम्नित्यम्' इति मबागमश्च। पुत्रा इव पुत्रकाः, 'इवे प्रतिकृतौ ५।३।९५' इति कन्प्रत्ययः 'पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्त्रदन्तादिभिः कृता' इत्यमरः। कृत्रिमाश्च ते पुत्रकाः कृत्रिमपुत्रकाः तैः कृत्रिमपुत्रकैः॥

अत्र जगदुपकृतिमात्रव्यापाराया देव्या बाल्यग्रहणादिव लोकोत्तरं रमणमित्येकोत्प्रेक्षा, क्रीडारसादिव बाल्यग्रहणमित्यन्या।

भावार्थः—सा पार्वती केलिरागात् बालभावमनुभवन्ती सती सखीभिः सह मन्दाकिनीतटे स्वेनैव रचितैः सिकतासन्निवेशमयैः मण्डपविशेषैः कन्दुकाघातैः कृत्रिमशालभञ्जिकाभिश्चानवरतं चिक्रीडेति भावः।

भाषा—वह पार्वती बालभाव सुलभ क्रीडारस से मन्दाकिनी के तीर में कभी वालुकामय मण्डपों से, कभी गेंद से, कभी गुडियों से, सखियों के साथ निरन्तर खेला करती थी।

पार्वत्या विद्याग्रहणप्रकारमाह—

तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां महौषधिं नक्तमिवात्मभासः।
स्थिरोपदेशामुपदेशकाले प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

ऋतु-शरद गंगा-हंस सम निशि में महौषधि दीप्ति सम।
रहने लगी विद्या उमा में शान्ति सहित अतृप्ति सम॥

अन्वयः—स्थिरोपदेशां ताम् उपदेशकाले प्राक्तनजन्मविद्याः शरदि गङ्गां हंसमालाः इव, नक्तं महौषधिम् आत्मभासः इव प्रपेदिरे॥

व्याख्या—स्थिरोपदेशाम्=अचलोपदेशां (मेधाविनीमित्यर्थः), तां=पार्वतीम्, उपदेशकाले=उपदेशसमये (विद्याऽभ्यासससमये इत्यर्थः), प्राक्तनजन्मविद्याः=पूर्वजननविद्याः (पूर्वजन्माऽभ्यस्तविद्याः इत्यर्थः), शरदि=शरदृतौ, गङ्गां=भागीरथीं, हंसमालाः इव=श्वेतगरुत्पङ्क्तय इव, नक्तं=रात्रौ, महौषधिं=तृणविशेषम्, आत्मभासः इव=स्वदीप्तयः इव, प्रपेदिरे=प्रापुः॥

व्युत्पत्तिः—स्थिरोपदेशां=स्थिरः उपदेशः (प्राग्भवीयः) यस्याः सा स्थिरोपदेशा, तां स्थिरोपदेशां । उपोपसर्गपूर्वकात् 'दिश अतिसर्जने' इति धातोः 'हलश्च' इति घञ् प्रत्ययः 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति लघूपधगुणः । उपदेशकाले=उपदेशस्य कालः उपदेशकालः, तस्मिन् उपदेशकाले । प्राक्तनजन्मविद्याः=प्राग्भवं प्राक्तनं, प्राक्तनं च तज्जन्म प्राक्तनजन्म, विदन्ति आभिः विद्याः । 'विद ज्ञाने' इति धातोः 'संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदषुञ्शीङ्-भृञिणः ३।३।९९' इति क्यप् प्रत्ययः, 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्प्रत्ययश्च । विद्याभेदा अष्टादश उक्ताः । तथा हि विष्णुपुराणे-'अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्याभेदाश्चतुर्दश । आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादशैव तु' इति । प्राक्तनजन्मनः विद्याः प्राक्तनजन्मविद्याः । गङ्गां='गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा । भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि' इत्यमरः । हंसमालाः= हंसानां मालाः हंसमालाः 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः' इत्यमरः । महौषधिं=महती चाऽसौ ओषधिः महौषधिः, तां महौषधिं । 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति महत आत्वम् । आत्मभासः=आत्मनः भासः आत्मभासः 'स्युः प्रभा रुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः ॥

द्विविधो विद्याविनयः कृतकः, स्वाभाविकश्च । तदाह विष्णुगुप्तः 'कृतकः स्वाभाविकश्च विनयः' (कौटि० अर्थ० १-५-२) इति, तत्र कृतके प्रथममुपमानं शरदि हंसमालाः गङ्गामिवेति । स्वाभाविके द्वितीयमुपमानं नक्तमात्मभासः महौषधिमिवेत्युपमालङ्कारः ॥

भावार्थः—यथा शरत्काले हंसपङ्क्तयः गङ्गां प्राप्नुवन्ति, यथा च सूर्यप्रभाभिभूता निजा एव प्रभा रात्रौ सूर्यप्रभातिरोभावे महौषधिं प्राप्नुवन्ति, तथाऽऽचार्यैः क्रियमाणस्योपदेशस्य समये बाल्यादप्रकाशमाना वासनारूपेण पूर्वमपि विद्यमाना दक्षसुतात्वावस्थायां या विद्यास्ताः सर्वा अपि विद्याः पार्वतीं प्रापुरिति भावः ।

भाषा—जिस तरह शरत् ऋतु में हंसपङ्क्ति गङ्गा को प्राप्त होती है, और रात्रि में प्रभा महौषधि को प्राप्त होती है, उसी तरह पढ़ते समय प्राक्तन जन्म की विद्या पार्वती को प्राप्त हुई ।

अथ यौवनावस्थां वर्णयितुमुपक्रमते—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥३१॥

भूषण बिना भूषण ललित मद के बिना मद आगया ।
स्मर सुम अधिक वन अस्त्र यौवन देह में लहरा गया ॥

अन्वयः—अथ सा अङ्गयष्टेः असम्भृतं मण्डनम्, अनासवाख्यं मदस्य करणं, कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तम् अस्त्रं बाल्यात् परं वयः प्रपेदे ॥

व्याख्या—अथ = अनन्तरं, सा = पार्वती, अङ्गयष्टेः = शरीरयष्टेः, असम्भृतम् = अयत्नसिद्धं (स्वाभाविकमित्यर्थः), मण्डनं = प्रसाधनम्, अनासवाख्यम् = आसवनामरहितं, मदस्य = अन्तःकरणविभ्रमस्य, करणं = साधनं, कामस्य = मदनस्य, पुष्पव्यतिरिक्तं = कुसुमाऽधिकम्, अस्त्रम् = अस्त्रभूतं, बाल्यात् = शैशवात्, परम् = अनन्तरभावि, वयः = अवस्थां (यौवनमित्यर्थः), प्रपेदे = प्राप ।

व्युत्पत्तिः—अङ्गयष्टेः=अङ्गं यष्टिरिव अङ्गयष्टिः, तस्याः अङ्गयष्टेः, 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे १।१।५६' इति समासः। प्रशस्ताङ्गस्येत्यर्थः। 'हस्तयष्टिलतादयः प्रशंसावचना' इत्युक्तत्वात् । असम्भृतं = न सम्भृतम् असम्भृतं, तत् । अनासवाख्यम् = आसवश्चाऽसौ आख्या आसवाख्या, अविद्यमाना आसवाख्या यस्य तत् अनासवाख्यं, तत् । मदस्य='सम्मोहानन्दसम्भेदो मदिरादिकृतो मद' इति भोजः। करणं = क्रियते अनेनेति करणं 'डुकृञ् करणे' इति धातोः 'करणाऽधिकरणयोश्च ३।३।११७' इति करणे ल्युट् प्रत्ययः ।'युवोरनाकौ' इति तस्य अनादेशः । कामस्य = 'मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः। कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्ग कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । पुष्पव्यतिरिक्तम्=विशेषेण अतिरिक्तं व्यतिरिक्तं 'सुप्सुपा' इति समासः, 'अतिरिक्तः समधिकः' इत्यमरः। पुष्पेभ्यः व्यतिरिक्तं पुष्पव्यतिरिक्तं, तत्। बाल्यात् = बालस्य भावः बाल्यं तस्मात् बाल्यात् । वयः = 'खगबाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । 'अत्र द्वितीयचरणे आसवरूपकारणाऽभावेऽपि आसवाकार्यमदकथनात् विभावनाऽलङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे='विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते' इति । प्रथमतृतीययोस्तु आरोप्यमाणयोर्मण्डनमदनाऽस्त्रत्वयोः प्रकृतोपयोगात् परिणामालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे–'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनी । परिणामो भवेत्तुल्यातुल्याधिकरणा द्विधा' इति म० म० मल्लिनाथः। वामनस्त्वत्र विशेषोक्तिरलङ्कार इत्युक्तवान् । यौवनस्य मण्डनत्वादिरूपणात् सव्यतिरेकश्चेदं रूपकमित्यन्ये ॥

भावार्थः—अथ कालक्रमेण सा पार्वती अप्रयाससाध्यं नयनानन्दकरं शरीरस्यालङ्कारसाधनमासवव्यतिरिक्तं मदकारणं मदनस्य कुसुमाद् व्यतिरिक्तमायुधं शैशवादनन्तरं यौवनं प्रापेति भावः ।

भाषा—धीरे-धीरे पार्वती ने शरीर के अयत्नसिद्ध भूषणभूत तथा बिना मद्य के मद के साधनभूत एवं बिना पुष्पों के कामदेव के अस्त्रभूत यौवन को प्राप्त किया ।

तादृशावस्थायास्तस्याः शरीरशोभां वर्णयति—

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवाऽरविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

रवि-किरण से ज्यों कञ्ज फबता तूलिका से चित्र ज्यों ।

आई जवानी बन गया तन विमल रम्य विचित्र ज्यों ॥

अन्वयः—नवयौवनेन विभक्तं तस्याः वपुः तूलिकया उन्मीलितं चित्रम् इव, सूर्यांऽशुभिः भिन्नम् अरविन्दम् इव, चतुरस्रशोभि बभूव ।

व्याख्या—नवयौवनेन = प्रत्यग्रतारुण्येन, विभक्तम् = अभिव्यञ्जितं (स्तनजघनादिसंस्थानमित्यर्थः), तस्याः=पार्वत्याः, वपुः=शरीरं, तूलिकया=कूर्चिकया, चित्रलेखनशलाकया इत्यर्थः, उन्मीलितं समुत्कीर्णम् (रञ्जनद्रव्येण उद्भासितम्) चित्रम् इव = आलेख्यम् इव, सूर्यांऽशुभिः = दिवाकरकिरणैः, भिन्नं = विकसितम्, अरविन्दम् इव=कमलम् इव, चतुरस्रशोभि=अन्यूनानतिरिक्तशोभि, बभूव=अभवत् ।

व्युत्पत्तिः—नवयौवनेन = यूनो भावः यौवनं, नवं च तत् यौवनं, नवयौवनं तेन नवयौवनेन । 'प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नव' इत्यमरः । वपुः = गात्रं 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । तूलिकया = 'तूलिका कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः' इति विश्वः । चित्रम् = 'आलेख्याऽऽश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । सूर्यांऽशुभिः = सरति आकाशे सूर्यः, 'सृ गतौ' इति धातोः 'राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः ३।१।११४' इति सूत्रेण कर्तरि क्यप्, निपातनादुत्वं च । यद्वा 'षू प्रेरणे' इति तौदादिकाद्धातोः 'सुवति कर्मणि लोकंप्रेरयति' इति विग्रहे पूर्वसूत्रात् क्यप्, तस्य रुट् च । 'सूरसूर्याऽर्यमादित्यद्वादशाऽऽत्मदिवाकराः' इत्यमरः । सूर्यस्य अंशवः सूर्यांऽशवः, तैः सूर्यांशुभिः । 'किरणोस्रमयूखांऽशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । अरविन्दम् = 'वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः । चतुरस्रशोभि = चतस्रः अस्रयः यस्य तत् चतुरस्रम्, 'सुप्रातसुश्व सुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः' इति अच्प्रत्ययाऽन्तो निपातः, 'यस्येति च' इति इकारलोपः । चतुरस्रशब्दोऽयं निरूढलक्षणया समग्रार्थवाचकः, चतुरस्रं यथा स्यात्तथा शोभते तच्छीलम् इति चतुरस्रशोभि, 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः । यथा चित्राऽरविन्दयोः तूलिकासूर्यकिरणसम्बन्धः अभिव्यञ्जकः, तथा पार्वत्याः स्वाभाविकस्य अङ्गसौष्ठवस्य यौवनप्रादुर्भावः अभिव्यञ्जकः बभूवेत्यर्थः । अत्र चतुरस्रशोभित्वं साधारणो धर्मः । मालोपमालङ्कारः ।

भावार्थः—नूतनतारुण्येन व्यक्तीकृतस्तनजघनाद्यवयवसंस्थानं पार्वत्याः शरीरं चित्रलेखनशलाकया स्फुटीकृतमालेख्यमिव रविरश्मिभिर्विकासितं कमलमिव सम्पूर्णशोभं सञ्जातमिति भावः ।

भाषा—नवीन यौवन से लावण्यमय स्तनजघनादि अवयवयुक्त पार्वती का शरीर, कूँची से उज्ज्वलित चित्र के समान, सूर्यकिरणों से विकसित कमल के समान, पूर्ण शोभायमान हुआ ।

देवतानां स्वरूपं पादाऽङ्गुष्ठप्रभृति वर्ण्यते, मानुषाणां केशादारभ्येति साम्प्रदायिकाः । तथा च सम्प्रति सप्तदशभिः श्लोकैः पार्वत्याः पादादिकेशान्तवर्णनमारभते ।

तत्रादौ चरणाङ्गुष्ठयोः शोभातिशयमाह—

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्निक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥३३॥

पद–नख–प्रभा से ज्ञात होता लालिमा करती वमन ।
पग पग बनाती अरुण सरसिज जब उमा करती गमन ॥

अन्वयः— अभ्युन्नताऽङ्गुष्ठनखप्रभाभिः निक्षेपणात् रागम् उद्गिरन्तौ इव तच्चरणौ पृथिव्याम् अव्यवस्थां स्थलाऽरविन्दश्रियम् आजह्रतुः ।

व्याख्या— अभ्युन्नताऽङ्गुष्ठनखप्रभाभिः = अभ्युदग्राऽङ्गुष्ठनखद्युतिभिः निमित्तेन निक्षेपणात्=निर्भरन्यासात् हेतोः, रागम्=लौहित्यम्, अन्तर्गतमिति शेषः । उद्गिरन्तौ = वमन्तौ इव, बहिर्निस्सरन्तौ इव स्थितौ इत्यर्थः, तच्चरणौ = पार्वतीपादौ, पृथिव्यां = मह्याम्, अव्यवस्थां = व्यवस्थारहितां, सञ्चारिणीमित्यर्थः, स्थलाऽरविन्दश्रियं = स्थलकमलशोभाम्, आजह्रतुः = अनुचक्रतुः ।

व्युत्पत्तिः— अभ्युन्नताऽङ्गुष्ठनखप्रभाभिः = अङ्गुष्ठयोः नखौ अङ्गुष्ठनखौ, 'पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अभ्युन्नतौ च तौ अङ्गुष्ठनखौ अभ्युन्नताऽङ्गुष्ठनखौ 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति कर्मधारयसमासः । 'उच्चप्रांशून्नतोदग्रोच्छ्रितास्तुङ्गे' इत्यमरः । अभ्युन्नताऽङ्गुष्ठनखयोः प्रभाः, ताभिः अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिः । निक्षेपणात् = न्युपसर्गपूर्वकात् 'क्षिप प्रेरणे' इति धातोः ल्युट् प्रत्ययः । रागम् = 'रञ्ज् रागे' इति धातोर्घञ् प्रत्ययः, 'घञबन्तः पुंसि' इति लिङ्गानुशासनसूत्रात् तस्य पुंस्त्वम् । 'रागः क्लेशादिके रक्ते मात्सर्ये लोहितादिषु' इति शाश्वतः । उद्गिरन्तौ = उदुपसर्गपूर्वकात् 'गॄ निगरणे' इति धातोः 'उद्गिरतः' इति विग्रहेण शतृप्रत्ययः । अत्र उद्गिरतेः गौणाऽर्थत्वात् न ग्राम्यतादोषः, प्रत्युत गुण एव । यथाऽऽह दण्डी काव्यादर्शे—

'निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते' ॥ इति ।

तच्चरणौ—तस्याः चरणौ तच्चरणौ [कर्तृपदम्], 'पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । पृथिव्यां = 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्माऽवनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः । अव्यवस्थाम् = अविद्यमाना व्यवस्था यस्याः सा अव्यवस्था, ताम् अव्यवस्थाम् । स्थलाऽरविन्दश्रियं = स्थलस्य अरविन्दं स्थलाऽरविन्दम्, 'वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः । स्थलारविन्दस्य श्रीः, तां स्थलारविन्दश्रियं । 'श्रीर्वेषरचना शोभा भारती सरलद्रुमे । लक्ष्म्यां त्रिवर्गसम्पत्तौ वेषोपकरणे मतौ' इति विश्वमेदिन्यौ । स्थलविशेषणान्नियतलौहित्यलाभः । अत्र सामुद्रिकाः—

'यस्या रक्ततलौ पादावुन्नताग्रौ तलस्पृशौ ।
निगूढगुल्फौ निहतौ सा स्यान्नृपतिसम्मता ॥' इति ।

अत्र उपमानधर्मस्य अरविन्दश्रियः चरणयोः उपमेययोः असम्भवात् अरविन्दश्रियमिव श्रियमिति प्रतिबिम्बीकरणाचेपान्निदर्शनाऽलङ्कारः ।

तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

'सम्भवन्वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वाऽपि कुत्रचित् ।
यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत्सा निदर्शना ॥' इति ।

'सा च निदर्शना सम्बन्धे असम्बन्धलक्षणाऽतिशयोक्त्यनुप्राणिता, अन्यत्रस्थामित्यनेन स्थलाऽरविन्दस्य स्थैर्यसम्बन्धेऽपि असम्बन्धाऽभिधानात् ।'

अतिशयोक्तिलक्षणं तु—

'सिद्धत्वेऽध्यवसायस्याऽतिशयोक्तिर्निगद्यते ।
भेदेऽप्यभेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ॥
पौर्वापर्यात्ययः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा ततः ।' इति ।

भावार्थः—पार्वत्याः पादारविन्दे भूम्यां पदविन्यासाद्धेतुना पूर्वसेवितं लाक्षारसं स्वभावारुणैरङ्गुष्ठनखमयूखैरुद्वमन्ताविव निरन्तरं स्थलकमलशोभामाहृतवन्ताविति भावः ।

भाषा—भूमि पर चलने से पार्वती का सुकुमार चरण स्वाभाविक लाल अङ्गुलिनख किरणों द्वारा पूर्वसेवित लाक्षारस को मानो उगलता हुआ स्थलकमलों की शोभा को पाता था ।

अथ चरणगतं सविलासगमनं वर्णयति—

सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी गतेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादित्सुभिर्नूपुरसिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

आसक्त नूपुर की मधुर ध्वनि से चले आये सरति ।
कुच-भार से नत पार्वती, पाई मरालों से सुगति ॥

अन्वयः— प्रत्युपदेशलुब्धैः नूपुरसिञ्जितानि आदित्सुभिः राजहंसैः सन्नताङ्गी सा लीलाञ्चितविक्रमेषु गतेषु व्यनीयत इव ॥

व्याख्या— प्रत्युपदेशलुब्धैः=प्रत्युपदेशलोलुपैः, उपदेशशुल्कलोलुपैरित्यर्थः । नूपुरसिञ्जितानि=मञ्जीरशब्दान्, आदित्सुभिः=जिघृक्षुभिः, आदातुमिच्छुभिरित्यर्थः । राजहंसैः=हंसविशेषैः, सन्नताङ्गी=किञ्चिन्नम्राङ्गी, कुचभारादिति भावः । सा=पार्वती, लीलाञ्चितविक्रमेषु=विलासपूजितपादन्यासेषु, गतेषु=गमनेषु विषयेषु, व्यनीयत इव=विनीता किमु 'अन्यथा कथमस्याः हंसगमनमित्युत्प्रेक्षा' ।

व्युत्पत्तिः—प्रत्युपदेशलुब्धैः=उपदेशस्य प्रतिदानं प्रत्युपदेशः तस्मिन् लुब्धाः, तैः प्रत्युपदेशलुब्धैः 'गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपपद्यते ॥' इति न्यायादिति भावः । नूपुरसिञ्जितानि=नूपुरयोः सिञ्जितानि नूपुरसिञ्जितानि, तानि [कर्मपदमेतत्], 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इति,

भूषणानां तु सिञ्जितम्' इति चाऽमरः । आदित्सुभिः=आदातुम् इच्छवः आदित्सवः, तैः आदित्सुभिः । राजहंसैः=हंसानां राजानः राजहंसाः, तैः राजहंसैः, 'राजदन्तादिषु परम् २।२।३१' इतिराजशब्दस्य पूर्वनिपातः । 'हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः' इति, 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः' इति चाऽमरः । सन्नताङ्गी=सन्नतम् अङ्गं यस्याः सा सन्नताङ्गी, स्त्रीत्वविवक्षायां 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीष् प्रत्ययः । लीलाञ्चितविक्रमेषु=लीलाभिः अञ्चिताः लीलाञ्चिताः, 'अञ्चु गतिपूजनयोः' इति धातोः क्तप्रत्ययः । पूजायाम् 'अञ्चेः पूजायाम्' इति इडागमः । लीलाञ्चिताः विक्रमाः पादन्यासाः येषु तानि लीलाञ्चितविक्रमाणि, तेषु लीलाञ्चितविक्रमेषु । 'लीला विलासक्रिययोः' इत्यमरः । गतेषु=गमनानि गतानि तेषु गतेषु, 'गम्लृ गतौ' इति धातोः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्ययः । गतेषु इत्यत्र वैषयिकी सप्तमी । व्यनीयत=व्युपसर्गपूर्वकात् 'णीञ् प्रापणे' इति धातोः कर्मणि लङ् । 'सार्वधातुके यक्' इति यक् प्रत्ययः । अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—'भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना' इति ॥

भावार्थः—सम्यङ्नम्रस्कन्धा पार्वती मञ्जुकूजितोपदेशमिच्छद्भिः राजहंसैः प्रत्युपदेशलोभात् विलासयुक्तपादविन्यासेषु गमनेष्वशिक्षयन्निवेति भावः ।

भाषा—मधुर शब्द सीखने की अभिलाषा से राजहंसों से पार्वती विलासयुक्त पदविन्यास गमन में मानो सिखायी गयी ।

जङ्घाद्वयं वर्णयति—

वृत्तानुपूर्वे च न चाऽतिदीर्घे जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

विधि ने जघन की सृष्टि में, लावण्य सब व्यय कर दिया ।
अवशिष्ट अवयव के लिये, फिर कान्ति पुञ्ज सृजन किया ॥

अन्वयः—वृत्तानुपूर्वे न च अतिदीर्घे शुभे तदीये जङ्घे सृष्टवतः विधातुः शेषाङ्गनिर्माणविधौ उत्पाद्ये लावण्ये यत्नः आस इव ।

व्याख्या—वृत्तानुपूर्वे=वर्तुलपूर्वाऽनुगते गोपुच्छाकारे इत्यर्थः, न च अतिदीर्घे=मध्यमप्रमाणे, शुभे=मङ्गले, तदीये=तस्याः पार्वत्या इत्यर्थः, जङ्घे=प्रसृते, सृष्टवतः=निर्मितवतः, विधातुः=ब्रह्मणः, शेषाऽङ्गनिर्माणविधौ=अतिरिक्ताऽवयवनिर्मितिविधाने, उत्पाद्ये=उत्पादनीये, लावण्ये=कान्तिविशेषविषये, यत्नः=प्रयत्नः, आस इव=बभूव इव ।

व्युत्पत्तिः—पूर्वम् अनुगते अनुपूर्वे, 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः । वृत्ते च ते अनुपूर्वे वृत्ताऽनुपूर्वे, 'वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्' इत्यमरः । अतिदीर्घे=अत्यन्तं दीर्घे अतिदीर्घे, 'सुप्सुपा' इति समासः । नेति पर्युदासार्थकः । अत्यन्तं दीर्घे च न, नाप्यतिह्रस्वे चेति भावः । तथा चोक्तं सामुद्रिके—'दीर्घजङ्घां प्रपद्यायुर्दी-

र्घकालं सुखं त्यजेत्', 'ह्रस्वजङ्घां स्त्रियं त्यजेदि'ति च । शुभे='श्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । तदीये=तस्याः इमे तदीये, ते । 'त्यदादीनि च' इति तच्छब्दस्य वृद्धसंज्ञा, 'वृद्धाच्छः' इति छ प्रत्ययः । ततः 'आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम्' इति छस्य ईयादेशः । जङ्घे 'जङ्घा तु प्रसृता' इत्यमरः । सृष्टवतः=असृजत् इति सृष्टवान्, तस्य सृष्टवतः, 'सृज् विसर्गे' इति धातोः 'निष्ठा ३।२।१०२' इति क्तवतुप्रत्ययः । विधातुः=विदधातीति विधाता, तस्य विधातुः, व्युपसर्गपूर्वकात् 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति कर्तरि तृच्प्रत्ययः, 'आदिर्ञिटुडवः' इति डोरित्संज्ञा । 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड् विधिः' इत्यमरः । शेषाऽङ्गनिर्माणविधौ=शेषाणि च तानि अङ्गानि शेषाङ्गानि, 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन' इत्यमरः । शेषाङ्गानां जङ्घाव्यतिरिक्ताऽवयवानाम् निर्माणं शेषाऽङ्गनिर्माणं, तस्य विधिः तस्मिन् शेषाङ्गनिर्माणविधौ, 'निमित्तात्कर्मयोगे' ५।२।२७ इति सप्तमी । उत्पाद्ये=उत्पादितुं योग्यम् उत्पाद्यं, तस्मिन् उत्पाद्ये उत्पादनीये ।

'आस' इस बभूवार्थे 'तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्' इत्याह शाकटायनः ।

वल्लभस्तु 'न तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्' 'अस्तेर्भूः' इति भ्वादेशनियमात् तादृक्तिङन्तस्यैव अभावात् । किन्तु कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इत्याह ।

वामनस्तु 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' इति धातोर्लिटि रूपमिदम् इत्याह ।

अस इति स्वरितेद्दीप्त्यर्थे । आस=दिदीपे, प्रवृत्त इत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भावार्थः—विधाता पार्वतीशरीरनिर्माणार्थं सम्पादितेषु लावण्यद्रव्येषु सर्वेष्वपि वर्तुलस्य पूर्वानुरूपस्य नात्यन्तदीर्घस्य नाप्यतिह्रस्वस्य च तदीयजङ्घाद्वयस्य निर्माणकर्मण्येवोपक्षीणेषु पुनर्महता प्रयासेन लावण्यपुञ्जं सम्पाद्य तदनुरूपमवयवान्तरं निर्मितवानिवेति भावः ।

भाषा—विधाता को पार्वती के शरीर-निर्माण के लिये एकत्रीकृत सम्पूर्ण लावण्य द्रव्य का सुन्दर तदीय जङ्घाद्वय निर्माण में ही व्यय हो जाने से अन्य अवयवों के निर्माण के लिये अतिरिक्त लावण्य द्रव्य का अतिप्रयत्न से मानो संग्रह करना पड़ा ।

ऊरुद्वयं वर्णयति—

नागेन्द्रहस्तास्त्वचिकर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥३६॥

कदली हुईं अति शीत, कुञ्जर शुण्ड कर्कशतर हुए ।
गिरिराज-कन्या जघन के, उपमान के बाहर हुए ॥

अन्वयः—नागेन्द्रहस्ताः त्वचिकर्कशत्वात् कदलीविशेषाः एकान्तशैत्यात् लोके परिणाहि रूपं लब्ध्वाऽपि तदूर्वोः उपमानबाह्याः जाताः ।

व्याख्या—नागेन्द्रहस्ताः=करीन्द्रकराः (ऐरावतादिकरा इत्यर्थः), त्वचि=चर्मणि, कर्कशत्वात्=कठोरत्वात्, कदलीविशेषाः=रम्भाविशेषाः (रम्भरम्भादय इत्य-

र्थः), एकान्तशैत्यात्=नियतशीतलत्वात् [हेतोः], लोके=भुवने, परिणाहि=विशालं (वैपुल्ययुक्तमित्यर्थः), रूपम्=आकृतिं, लब्ध्वा अपि=प्राप्य अपि (अपिशब्दात्करिकदलीमात्रस्य तादृशविशालता नाऽस्तीति द्योत्यते।), तदूर्वोः=पार्वतीसक्थ्नोः, उपमानबाह्याः=उपमानबहिर्भूताः, जाताः=बभूवुः ॥

व्युत्पत्तिः—नागेन्द्रहस्ताः=नागानां नागेषु वा इन्द्राः नागेन्द्राः, 'यतश्च निर्धारणम्' इति षष्ठी, सप्तमी वा विभक्तिः। ततः षष्ठीसमासः सप्तमीसमासो वा। 'मत्तङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी' इत्यमरः। नागेन्द्राणां हस्ताः नागेन्द्रहस्ताः, त्वचिकर्कशत्वात्=कर्कशस्य भावः कर्कशत्वं 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति भावे त्वप्रत्ययः। 'कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्' इत्यमरः। त्वचि कर्कशत्वं, तस्मात् त्वचिकर्कशत्वात्, त्वग्गतात् कार्कश्यादित्यर्थः। 'अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक्। कदलीविशेषाः=कदलीनां विशेषाः कदलीविशेषाः। एकान्तशैत्यात्=शीतस्य भावः शैत्यं, ष्यञ् प्रत्ययः। एकान्तं यथा स्यात्तथा शैत्यम् एकान्तशैत्यं, तस्मात् एकान्तशैत्यात् 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' इति हेतौ पञ्चमी। 'तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च' इत्यमरः। लोके='लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। परिणाहि=परिणाहः अस्य अस्तीति परिणाहि तत् (रूपमित्यस्य विशेषणम्), 'परिणाहो विशालता' इत्यमरः। लब्ध्वा='डुलभष् प्राप्तौ' इति धातोः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ३।४।२१' इति क्त्वा प्रत्ययः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तस्य धः। तदूर्वोः=तस्याः ऊरू तदूरू, तयोः तदूर्वोः। 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः। उपमानबाह्याः=बहिर्भवाः बाह्याः, बहिश्शब्दात् 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वार्तिकेन यञ्प्रत्ययः, टिलोपश्च, 'तद्धितेष्वचामादेः ७।२।११७' इति आदिवृद्धिश्च। उपमितिरुपमानम् (भावे ल्युट्), उपमाने बाह्याः उपमानबाह्याः। अत्र व्यतिरेकाऽलङ्कारः। उपमेयस्य पार्वत्यूरुयुगलस्य उपमानात् नागेन्द्रहस्तात् कदलीविशेषाच्च आधिक्यस्योक्तेः। व्यतिरेकलक्षणं चोक्तं साहित्यदर्पणे—'आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्न्यूनताऽथवा। व्यतिरेकः' इति ॥

भावार्थः—जगति प्रभूतसौन्दर्यं संप्राप्यापि गजेन्द्राणां शुण्डाः त्वग्गतात् कार्कश्यात्, विशिष्टाः कदल्यश्च नियतशीतधर्मत्वात्, पार्वत्या ऊरुप्रदेशयोरुपमितावनुपयोगिनो जाता इति भावः।

भाषा—पार्वती के ऊरू की उपमा लोक में अत्यन्त कठोर होने के कारण न तो गज के सूंड से, और अत्यन्त शीतल मात्र होने के कारण न तो केले के खम्भों से ही दी जा सकती थी।

नितम्बप्रदेशं वर्णयति—

एतावता नन्वनुमेयशोभि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः।
आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चादनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥

गिरिनाथ ने उरूपर, बिठाया जिन नितम्बों को तरस।
अनुमान करना चाहिये, कितने रहे वे मृदु सरस॥

अन्वयः—यत् पश्चात् गिरिशेन अनन्यनारीकमनीयम् अङ्कम् आरोपितम् अनिन्दितायाः काञ्चीगुणस्थानम् एतावता ननु अनुमेयशोभि।

व्याख्या—यत् यस्माद्धेतोः पश्चात्=अनन्तरं (विवाहानन्तरमित्यर्थः), गिरिशेन=गिरीशेन (शङ्करेणेत्यर्थः), अनन्यनारीकमनीयम्=न परस्त्रीवाञ्छनीयम्, अङ्कम्=उत्सङ्गम्, आरोपितम्=अधिरोपितम्, अनिन्दितायाः=अनवद्यायाः (पार्वत्या इत्यर्थः), काञ्चीगुणस्थानं=मेखलासूत्रस्थलम् (नितम्बविम्बमित्यर्थः), एतावता=इयता लिङ्गेन, ननु=निश्चयेन। अनुमेयशोभि=अनुमानयोग्यकान्ति (अस्तीत्यर्थः)॥

व्युत्पत्तिः—गिरिशेन=गिरिः अस्याऽस्तीति गिरिशः, तेन गिरिशेन, गिरिशब्दात् 'लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः' इति शप्रत्ययः। यद्वा गिरौ कैलासे शेते इति गिरिशः तेन गिरिशेन, 'गिरौ डश्छन्दसि' इति वार्तिकेन 'भाषायामपि क्वचिदिष्यते' इति मतान्तरेण डप्रत्ययः। 'गिरीशो गिरिशो मृडः' इत्यमरः। अनन्यनारीकमनीयम्=अन्याश्च ता नार्यः अन्यनार्यः, 'स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः। कामयितुं शक्यः कमनीयः। अन्यासां नारीणां कमनीयः स न भवतीति अनन्यनारीकमनीयः, तम् अनन्यनारीकमनीयम्। अङ्कम्, 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्क' इत्यमरः। अनिन्दितायाः=निन्दा सञ्जाता अस्याः सा निन्दिता, 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इति इतच्प्रत्ययः। न निन्दिता, तस्याः अनिन्दितायाः। काञ्चीगुणस्थानम्=काञ्च्याः गुणः काञ्चीगुणः, 'स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः। काञ्चीगुणस्य स्थानं काञ्चीगुणस्थानम्, एतावता=एतत् परिमाणम् अस्य एतावत्, तेन एतावता। ननु=प्रश्नाऽवधारणाऽनुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः। अनुमेयशोभि=अनुमातुं योग्या अनुमेया, अनुमेया चाऽसौ शोभा अनुमेयशोभा, अस्य अस्तीति अनुमेयशोभि।

मल्लिनाथस्तु—'शोभते इति शोभि, आवश्यके णिनिः, ततस्त्वप्रत्ययः। अनुमेयं शोभित्वं यस्य तत् अनुमेयशोभि। 'त्वप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः' इत्याह वामनः—तन्न प्रतिभाति।

गिरिजाकाञ्चीगुणस्थानस्य विशेषशोभायाः साधकमनुमानस्वरूपं तु, 'गिरिजानितम्बबिम्बं विश्वाऽतिशायिसौन्दर्यंवत्, गिरिशाऽङ्कारूढत्वात् व्यतिरेकेण नार्यन्तरनितम्बबिम्बवत्' इति।

अत्रानुमानालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे—

'अनुमानन्तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य साधनात्'। इति।

भावार्थः—सर्वावयवसुन्दर्याः पार्वत्या नितम्बयोः शोभा एतावन्मात्रेणैवानुमातुं

शक्या, यत् विवाहानन्तरं शङ्करेण तदितरनारीदुष्प्राप्ये स्वोत्सङ्गे तौ स्वयमेव रागातिशयादारोपितावभूतामिति भावः।

भाषा—विवाह के अनन्तर शङ्कर ने अन्य स्त्रियों को दुर्लभ ऐसे स्वकीय गोद में पार्वती के सुन्दर नितम्बों को स्वयं रक्खा, इसी पर से उसकी शोभा का अनुमान किया जा सकता है।

रोमराजिं वर्णयति—

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं रराज तन्वी नवलोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेरिवाऽर्चिः ॥ ३८ ॥

नत नाभि से थी ग्रन्थि तक, नव लोम माला सुख करी ।
उसकी असित मणि मेखला की, ज्योति सी थी छवि भरी ॥

अन्वयः—नीवीम् अतिक्रम्य नतनाभिरन्ध्रं प्रविष्टा तन्वी तस्याः नवलोमराजिः सितेतरस्य तन्मेखलामध्यमणेः अर्चिः इव रराज ॥

व्याख्या—नीवीं = वस्त्रग्रन्थिम्, अतिक्रम्य = उल्लङ्घ्य, नतनाभिरन्ध्रं = निम्ननाभिविवरं, प्रविष्टा=गता, तन्वी=सूक्ष्मा, तस्याः—पार्वत्याः, नवलोमराजिः=नवीनरोमश्रेणी, सितेतरस्य = असितस्य (इन्द्रनीलस्येत्यर्थः), तन्मेखलामध्यमणेः = गौरीकाञ्चीमध्यनायकमणेः, अर्चिः इव = प्रभा इव, रराज = शुशुभे ॥ ३८ ॥

व्युत्पत्तिः—नीवी = 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः। अतिक्रम्य=अत्युपसर्गपूर्वकात् 'क्रमु पादविक्षेपे' इति धातोः क्त्वाप्रत्ययः, ततस्तस्य ल्यप्। नतनाभिरन्ध्रं=नाभेः रन्ध्रं नाभिरन्ध्रं, 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः' इत्यमरः। नतं च तत् नाभिरन्ध्रं नतनाभिरन्ध्रं, तत्। तन्वीं= 'स्तोकाल्पक्षुल्लकाः सूक्ष्मं श्लक्ष्णं दभ्रं कृशं तनु' इत्यमरः। नवलोमराजिः = नवानि च तानि लोमानि नवलोमानि, 'तनूरुहं रोम लोम' इत्यमरः। नवलोम्नां राजिः नवलोमराजिः। सितेतरस्य=सितात् इतरः सितेतरः, 'अन्यारादितरर्ते दिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति पञ्चमी विभक्तिः, ततः पञ्चमीतत्पुरुषः। तस्य सितेतरस्य। 'अवदातः सितो गौरो वलक्षो धवलोऽर्जुनः' इति 'कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इति चाऽमरः। तन्मेखलामध्यमणेः=तस्याः पार्वत्याः मेखला तन्मेखला, तस्या इत्यनुवृत्तौ पुनस्तच्छब्दोपादानं वाक्यान्तरत्वान्मर्षणीयम्। यद्वा तस्याः नीव्याः मेखला तन्मेखला, तत्र तदवस्थानात्। मध्यश्चासौ मणिः मध्यमणिः। तन्मेखलायाः मध्यमणिः तन्मेखलामध्यमणिः तस्य तन्मेखलामध्यमणेः। अर्चिः = 'ज्वालाभासोर्न पुंस्यर्चिः' इत्यमरः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। नेयमुपमा, अर्चिषो नीव्यतिक्रमासम्भवात्। वर्णसाम्यादिकमुत्प्रेक्षाहेतुः।

भावार्थः—पार्वत्याः गम्भीरं नाभिप्रदेशं प्रविष्टा यौवनारम्भसम्पादिता नूतनरोम-

पंक्तिः कृष्णवर्णस्य तदीयमेखलानायकमणेरर्चिरेव नीवीमतिक्रम्य नतनाभिरन्ध्रं प्रविष्टेवासीदिति भावः ।

भाषा—पार्वती के नम्र नाभिदेश में प्रविष्ट रोमपंक्ति, नीवी को अतिक्रमण करके निकली हुयी तदीयमेखलामध्यस्थित नीलमणि की मानो प्रभा ही थी ।

वलित्रयं वर्णयति—

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

पतली कमर वाली उमा, सानन्द चारु बनी ठनी ।
कन्दर्प को सोपान चढ़ने के लिये त्रिवली बनी ॥

अन्वयः— वेदिविलग्नमध्या सा बाला मध्येन चारु वलित्रयं कामस्य आरोहणार्थं नवयौवनेन प्रयुक्तं सोपानम् इव बभार ।

व्याख्या— वेदिविलग्नमध्या = परिष्कृतभूमिकृशमध्यमा, सा बाला = पार्वती, मध्येन = मध्यभागेन, चारु = सुन्दरं, वलित्रयं = वलित्रिकम्, कामस्य = स्मरस्य, आरोहणार्थम् = आरोढुम्, नवयौवनेन = नूतनतारुण्येन, प्रयुक्तं = रचितं, सोपानम् इव = आरोहणम् इव, बभार = धृतवती ॥

व्युत्पत्तिः— वेदिविलग्नमध्या = वेदिः इव 'विलगति ह्रसतीति' विलग्नः कृशः वेदिविलग्नः, 'उपमानानि सामान्यवचनैः' (२-१-५५) इति समासः । 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । वेदिविलग्नः मध्यः मध्यभागो यस्याः सा वेदिविलग्नमध्या तनुमध्येति यावत्, 'मध्यमं चाऽवलग्नं च, मध्योऽस्त्री' इत्यमरः । बाला पदस्य अजादिगणे पाठात् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप् न, अपि तु 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप् प्रत्ययः । 'बाला स्यात् षोडशाब्दा' इति कामशास्त्रम् । चारु = 'सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम्' इत्यमरः । वलित्रयं = त्रयः अवयवाः यस्य तत् त्रयं, त्रिशब्दात् 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' इति तयप् प्रत्ययः, तस्य 'द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा' इति अयच् । वलीनां त्रयं वलित्रयं, तत् । 'करोपहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्' इत्यमरः । आरोहणार्थम् = आरोहणाय इदम् आरोहणार्थम्, (सोपानम् इत्यस्य विशेषणम्), 'चतुर्थी तदर्थाऽर्थबलिहितसुखरक्षितैः २।१।३६' 'अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्' इति चतुर्थीतत्पुरुषसमासः । नवयौवनेन=यूनः भावः यौवनम् 'तारुण्यं यौवनं समे' इत्यमरः । नवं न तत् यौवनं नवयौवनं, तेन नवयौवनेन । सोपानम्='आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । तल्लक्षणं च प्रागेवोक्तम् ॥

भावार्थः—कृशोदरी बाला सा पार्वती अवलग्नेन त्रिवलीं मदनस्य स्तनवदनादुच्चप्रदेशारोहणार्थं नूतनतारुण्येन विरचितं सुन्दरं सोपानमिव दधाविति भावः ।

भाषा—कृशोदरी पार्वती मध्यभाग में सुन्दर त्रिवली को, स्तन-वदनादि उच्च-प्रदेश में कामदेव के चढ़ने के लिये नूतन तारुण्य से बनाई गई सुन्दर तीन सीढ़ियों की तरह धारण करती थी।

स्तनद्वयं वर्णयति—

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम्।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ॥४०॥

पीले कठिन स्तनद्वय परस्पर रगड़ खाते चढ़ गये।
कुच बीच सूत्र-मृणाल का, रखना कठिन था बढ़ गये॥

अन्वयः—अन्योन्यम् उत्पीडयत् पाण्डु उत्पलाक्ष्याः स्तनद्वयं तथा प्रवृद्धम्, श्याममुखस्य तस्य मध्ये यथा मृणालसूत्रान्तरम् अपि अलभ्यम् (आसीत्)।

व्याख्या—अन्योन्यं = परस्परम्, उत्पीडयत्=उपरुन्धत्, पाण्डु = गौरम्, उत्पलाक्ष्याः=कमलाक्ष्याः (पार्वत्या इत्यर्थः), स्तनद्वयं = कुचद्वितयं, तथा=तेन प्रकारेण, प्रवृद्धं = घनीभूतम्, श्याममुखस्य = कृष्णमुखस्य (कृष्णचूचुकस्य इत्यर्थः, इदं स्वरूपवर्णनम्) तस्य = स्तनद्वयस्य, मध्ये = अन्तरे, यथा=येन प्रकारेण, मृणालसूत्रान्तरम् अपि = बिसतन्त्ववकाशः अपि, अलभ्यम् = लब्धुमशक्यमासीत्।

व्युत्पत्तिः—अन्योन्यं = 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' इति द्विरुक्तिः। 'समासवच्च बहुलम्' इति बहुलवचनात् असमासपक्षेऽपि 'पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्यः'। उत्पीडयत्=उत्पीडयतीति उत्पीडयत्। उत्पलाक्ष्याः = उत्पले इव अक्षिणी यस्याः सा उत्पलाक्षी, तस्याः उत्पलाक्ष्याः, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति समासान्तः षच्। षित्त्वात् 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष्प्रत्ययः। 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः। तथा = 'प्रकारवचने थाल् ५।३।२३' इति थाल्प्रत्ययः। प्रवृद्धं= प्रकर्षेण वृद्धं प्रवृद्धं, 'सुप्सुपा' इति समासः। 'वृधु वृद्धौ' इति धातोः कर्तरि क्तप्रत्ययः। श्याममुखस्य = श्यामं मुखं यस्य तत् श्याममुखं, तस्य श्याममुखस्य, 'कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः। मृणालसूत्रान्तरम् = मृणालस्य सूत्रं मृणालसूत्रं, 'मृणालं बिसम्' इत्यमरः। मृणालसूत्रस्य अन्तरं मृणालसूत्रान्तरम्, 'अन्तरमवकाशाऽवधिपरिधानाऽन्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्यमरः। अलभ्यम्=लब्धुं शक्यं लभ्यम्, 'डुलभष् प्राप्तौ' इति धातोः 'पोरदुपधात् ३।१।९८' इति सूत्रेण 'शकि लिङ् च ३।३।१७२' इति शक्यार्थे यत्प्रत्ययः। न लभ्यम् अलभ्यम् लब्धुमशक्यमित्यर्थः।

अस्मिन् श्लोके सम्बन्धे असम्बन्धरूपाऽतिशयोक्त्यलङ्कारः। तल्लक्षणं च प्रागुक्तम्। कुचयोः पीवरत्वाऽतिशयार्थमप्यवकाशसम्बन्धेऽसम्बन्धाऽभिधानादिति।

भावार्थः—कमलनेत्रायाः पार्वत्याः परस्परमुत्पीडयद् धवलं श्याममुखं कुचद्वयं,

कियदन्तरमनयोरित्यवगन्तुं परीक्षाप्रसङ्गे तन्मध्यं नीयमानस्य विसतन्तोरन्तरमपि यथा परीक्षकजनेन न लभ्यं तथा प्रवृद्धमासीदिति भावः।

भाषा - कमल के समान नेत्रवाली पार्वती के परस्पर सटे हुए सुन्दर दोनों स्तन, इस तरह बढ़े हुए थे कि 'इनके मध्य में कितना अवकाश है' इस परीक्षा के लिए परीक्षक ने उन दोनों के मध्य में बिसतन्तु के इतना भी अन्तर नहीं पाया।

बाहुद्वयं वर्णयति—

शिरीषपुष्पाऽधिकसौकुमार्यौ बाहू तदीयाविति मे वितर्कः।
पराजितेनाऽपि कृतौ हरस्य यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ॥ ४१॥

भुजदण्ड कुसुम शिरीष से भी, अधिक मृदु सविलास थे।
स्मर था पराजित, बाहु तो भी, शम्भु के गलपाश थे॥

अन्वयः—यौ (बाहू) पराजितेन अपि मकरध्वजेन हरस्य कण्ठपाशौ कृतौ, (अतः) तदीयौ बाहू शिरीषपुष्पाऽधिकसौकुमार्यौ इति मे वितर्कः (अस्ति)।

व्याख्या—यौ = पार्वतीबाहू, पराजितेन अपि = पूर्वं निर्जितेन अपि (दाहाऽभिभूतेनाऽपीत्यर्थः) मकरध्वजेन = कामेन, हरस्य = त्र्यम्बकस्य, कण्ठपाशौ = गलबन्धनरज्जू, कृतौ = विहितौ (कण्ठालिङ्गनं प्रापितौ इत्यर्थः), अतः = अस्मात्कारणात्, तदीयौ = पार्वतीसम्बन्धिनौ, बाहू = भुजौ, शिरीषपुष्पाऽधिकसौकुमार्यौ = शिरीषकुसुमाऽतिरिक्तमार्दवौ, इति–एवं, मे = मम, वितर्कः = ऊहः (अस्तीति शेषः)।

व्युत्पत्तिः—मकरध्वजेन = मकरः ध्वजः यस्य सः मकरध्वजः, तेन मकरध्वजेन, 'पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः' इत्यमरः। हरस्य = हरतीति हरः, तस्य हरस्य, 'हृञ् हरणे' इति धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इति अच्प्रत्ययः। 'हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः' इत्यमरः। कण्ठपाशौ = कण्ठस्य पाशौ कण्ठपाशौ, 'कण्ठो गलः' इत्यमरः। तदीयौ = तस्याः इमौ तदीयौ। बाहू = 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः। शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ = शिरीषस्य पुष्पं शिरीषपुष्पं, तस्मात् अधिकं शिरीषपुष्पाधिकं, सुकुमारस्य भावः सौकुमार्यम्, 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ्प्रत्ययः। शिरीषपुष्पाऽधिकं सौकुमार्यं ययोस्तौ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ। वितर्कः = 'अध्याहारस्तर्क ऊहः' इत्यमरः।

अत्र बाह्वोः आरोपितकण्ठपाशत्वस्य प्रकृतवैरनिर्यातनोपयोगात् परिणामाऽलङ्कारः। परिणामलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—'विषयात्मतयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि। परिणामः' इति। अन्ये त्वत्र व्यतिरेकालङ्कार इत्याहुः।

भावार्थः—विजितविश्वः पुष्पायुधो दर्पात् शिवमासादयन् पराजितो विफलीभूतसुकुमारनरशिरीषपुष्पादिपूर्वोपकरणजातः सन्नप्याभ्यामुपकरणभावमुपगताभ्यां पार्वतीबाहुभ्यां पशुमिव रज्ज्वा कण्ठे गृहीत्वा तमेव पशुपतिं यदात्मविधेयं चकार, तदन

र्बाह्वोः सौकुमार्यं शिरीषपुष्पादिभिरुपमातुं न शक्यमिति कवेर्वितर्कः इति भावः ।

भाषा—पार्वती के दोनों बाहु शिरीषकुसुम से भी ज्यादे सुकुमार थे, ऐसा कवि का वितर्क है । अतएव पराजित होने पर भी कामदेव ने पार्वती के इन्हीं सुकुमार बाहुओं से महादेव जी के गले में कंण्ठपाश लगाकर स्वाधीन किया ।

कण्ठं वर्णयति—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥४२॥

उन्नत उरज से कण्ठ–मोती–हार जुग छविमान थे ।
हिलमिल बढ़ाते कान्ति, भूषण भूष्य भाव समान थे ॥

अन्वयः—स्तनबन्धुरस्य तस्याः कण्ठस्य निस्तलस्य मुक्ताकलापस्य च अन्योन्यशोभाजननात् भूषणभूष्यभावः साधारणः बभूव ॥

व्याख्या—स्तनबन्धुरस्य=कुचोन्नतस्य, तस्याः=पार्वत्याः, कण्ठस्य=गलस्य, निस्तलस्य=वर्तुलस्य, मुक्ताकलापस्य च=मौक्तिकभूषणस्य च अन्योन्यशोभाजननात्=परस्परकान्त्युत्पादनात्, भूषणभूष्यभावः=अलङ्काराऽलङ्कार्यभावः, साधारणः=समानः, बभूव=अभवत् ॥

व्युत्पत्तिः—स्तनबन्धुरस्य=स्तनाभ्यां बन्धुरः स्तनबन्धुरः, तस्य स्तनबन्धुरस्य । 'बन्धुरं तून्नतानत'मिति, 'स्तनौ कुचौ' इति चामरः । निस्तलस्य='वर्तुलं निस्तलं वृत्तम्' इत्यमरः । मुक्ताकलापस्य=मुक्तानां कलापः मुक्ताकलापः, तस्य मुक्ताकलापस्य, 'अथ मौक्तिकं मुक्ता' इति, 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि' इति चाऽमरः । अन्योन्यशोभाजननात्=अन्योन्ययोः शोभा अन्योन्यशोभा, 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः' इत्यमरः । अन्योन्यशोभायाः जननम् अन्योन्यशोभाजननं, तस्मात् अन्योन्यशोभाजननात् । भूषणभूष्यभावः=भूषणं च भूष्यश्च भूषणभूष्यौ, तयोः भावः भूषणभूष्यभावः 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकं सम्बध्यते' इति न्यायेन भूषणभावो भूष्यभावश्चेत्यर्थः । साधारणः='वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् । साधारणः समानश्च' इत्यमरः ।

अत्र कण्ठमुक्ताकलापयोः शोभाक्रियाद्वारेण अन्योन्यभूषाजनकत्वात् अन्योन्यालङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—'अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायाः कारणं मिथः ।' इति ।

भावार्थः—कुचोन्नतस्य पार्वत्याः कण्ठस्य, वर्तुलस्य मुक्ताभूषणस्य च परस्परशोभोत्पादकत्वेनालङ्कारालङ्कार्यभावः समानोऽभूदित्यर्थः, उभावपि परस्परस्य भूष्यौ भूषणे च बभूवतुरिति भावः ।

भाषा—पार्वती के स्तनोन्नत कण्ठ, तथा मौक्तिक अलङ्कार के परस्पर की शोभा

को बढ़ाने से भूषण-भूष्यभाव समान था, अर्थात् कण्ठ की शोभा मौक्तिक से और मौक्तिक की शोभा कण्ठ से होती थी ।

वदनं वर्णयति—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥४३॥

श्री कमल में शशि में नहीं, शशि में रही न सरोज में ।
पर मुग्ध रहती बस उमा के, वदन चन्द्र सरोज में ॥

अन्वयः—लोला लक्ष्मीः चन्द्रं गता (सती), पद्मगुणान् न भुङ्क्ते, पद्माश्रिता (सती), चान्द्रमसीम् अभिख्यां न भुङ्क्ते। उमामुखं प्रतिपद्य तु द्विसंश्रयां प्रीतिम् अवाप ।

व्याख्या—लोला = चञ्चला (परिभ्रमणशीलेत्यर्थः), लक्ष्मीः=कान्त्यभिमानिनी देवता, चन्द्रं=चन्द्रमसं, गता = प्राप्ता (सती), पद्मगुणान् = कमलगुणान् (सौगन्ध्यादीन् इत्यर्थः), न भुङ्क्ते=न अनुभवति (निशि पद्मस्य निमीलितत्वादिति भावः), पद्माश्रिता = कमलाश्रिता (सती), चान्द्रमसीं = चान्द्रीम् (चन्द्रमसः इत्यर्थः); अभिख्यां = शोभां (अमृतवदानन्दिनीम् इत्यर्थः), न भुङ्क्ते = न अनुभवति (दिवसे चन्द्रमसः विच्छायत्वादिति भावः)। उमामुखं= पार्वतीवदनं, प्रतिपद्य तु = सम्प्राप्य तु, द्विसंश्रयां = द्विकारणां, प्रीतिम् = आनन्दम्, अवाप = सम्प्राप ॥

व्युत्पत्तिः— लोला = 'चलनं कम्पनं कम्प्रं चलं लोलं चलाऽचलम् । चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे ॥' इत्यमरः । चन्द्रं = चन्दतीति चन्द्रः, तं चन्द्रम् । 'चदि आह्लादने (भ्वा० प० से०)' इति धातोः 'स्फायितञ्चि०' इत्युणादिसूत्रेण 'रक्प्रत्ययः । 'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः' इत्यमरः । पद्मगुणान् = पद्मस्य गुणाः पद्मगुणाः, तान् पद्मगुणान्, 'वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्' इत्यमरः । पद्माश्रिता=पद्ममाश्रिता पद्माश्रिता। चान्द्रमसीं चन्द्रमसः इयं चान्द्रमसी तां चान्द्रमसीं 'तस्येदम्' इत्यण्, 'टिड्ढाणञ्०' इत्यादिना ङीप्। अभिख्याम् = 'अभिख्या नामशोभयोः' इत्यमरः। न भुङ्क्ते=नानुभवतीत्यर्थः 'भुजोऽनवने १।३।६६' इत्यात्मनेपदम् । उमामुखम्=उमायाः मुखम् उमामुखं, तत् । 'उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी' इति, 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम्' इति चाऽमरः। द्विसंश्रयां = द्वे चन्द्रपद्मे, संश्रयः यस्याः सा द्विसंश्रया, तां द्विसंश्रयां । प्रीतिं=प्रीणनं प्रीतिः, तां प्रीतिं, 'प्रीञ् तर्पणे' (क्र्या० उ० से०) इति धातोः भावे 'स्त्रियां क्तिन् २।३।९४' इति क्तिन् प्रत्ययः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः । अवाप = अवोपसर्गपूर्वकात् 'आप्लृ व्याप्तौ' इति धातोर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपमिदम् ।

अत्र चोपमानभूतचन्द्रपद्माऽपेक्षया उपमेयस्य उमामुखस्य अधिकगुणवत्त्वोक्त्या व्यतिरेकाऽलङ्कारः । तल्लक्षणं च प्रागुक्तम् ॥

भावार्थः—चञ्चला लक्ष्मीः पूर्णचन्द्रं प्राप्ता सती कमलगतान् दिवारमणीयत्वसौरभ्यादीन् गुणान् नानुभवति, अथ च कमलं प्राप्ता सती चन्द्रगतान् रजनीरमणीयत्वादिकान् गुणान् नानुभवति । सर्वकालरमणीयस्वाभाविकसौरभ्याभिरामं पार्वतीवदनं प्राप्य तु लक्ष्मीश्चन्द्रकमलोभयानुभवजन्यमानन्दमाससादेति भावः ।

भाषा—चञ्चल लक्ष्मी रात्रि में पूर्णचन्द्र को प्राप्तकर कमलगत सौरभ्यादि गुणों को नहीं पाती, और दिन में कमल को प्राप्तकर चन्द्रगत आह्लादकत्वादि गुणों को नहीं पाती है, किन्तु सर्वकालसुन्दर पार्वती के मुख को पाकर चन्द्र और कमल दोनों ही के आनन्द को पाती थी ।

अथ वदनगतानवयवान् वर्णयिष्यन् आदौ मन्दस्मितं वर्णयति—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥४४॥

यदि पुष्प पल्लव पर रहे, मोती प्रसन्न प्रवाल पर ।
तो कुछ नकल मुसुकान की, होगी रदन-छद लाल पर ॥

अन्वयः—पुष्पं प्रवालोपहितं स्यात् यदि, मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थं स्यात् यदि, ततः विशदस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः तस्याः स्मितस्य अनुकुर्यात् ॥

व्याख्या—पुष्पं=श्वेतकुसुमं पुण्डरीकादिकमित्यर्थः, प्रवालोपहितं=बालपल्लवनिहितं, स्यात् यदि=भवेत् चेत्, मुक्ताफलं वा=मौक्तिकफलं वा, स्फुटविद्रुमस्थं=निर्मलप्रवालस्थं, स्यात् यदि, ततः=तर्हि, विशदस्य=शुभ्रस्य, ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः=अरुणाऽऽधरप्रसृतकान्तेः, तस्याः=पार्वत्याः, स्मितस्य=मन्दहासस्य, अनुकुर्यात्=अनुकरणं कुर्यात् ॥

व्युत्पत्तिः—प्रवालोपहितं=प्रवाले उपहितं प्रवालोपहितं ॥ 'प्रवालो वल्लकीदण्डे विद्रुमे बालपल्लवे' इति विश्वः । मुक्ताफलं=मुक्ता एव फलं मुक्ताफलं, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासः । स्फुटविद्रुमस्थं=स्फुटश्चाऽसौ विद्रुमः स्फुटविद्रुमः, 'अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुन्नपुंसकम्' इत्यमरः । स्फुटविद्रुमे तिष्ठतीति स्फुटविद्रुमस्थम् 'सुपि स्थः ३।२।४' इति कप्रत्ययः । स्यादिति सम्भावनायां लिङ् । यदिशब्दस्तथाविधस्य धर्मिणोऽभावं सूचयति । विशदस्य='शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः । ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः=ताम्रश्चासौ ओष्ठः ताम्रौष्ठः ताम्रोष्ठो वा 'ओत्वोष्ठयोः समासे वा' इति विकल्पेन पररूपत्वम् । 'ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी' इत्यमरः । ताम्रौष्ठे पर्यस्ता ताम्रौष्ठपर्यस्ता, ताम्रौष्ठपर्यस्ता रुक् यस्य तत् ताम्रौष्ठपर्यस्तरुक्, तस्य ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः । स्मितस्य='स्मिङ् ईषद्धसने' इति धातोः क्तप्रत्ययः । स्मितलक्षणं तु—'ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात्स्पन्दिताऽधरम्'

इति साहित्यदर्पणम् । स्मितस्य इत्यत्र 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् २।३।७२' इति पक्षे षष्ठी । अनुकरणं हि तुल्यतया वर्तनमिति । स्मितम् अनुकुर्यादित्यर्थः ।

अत्र पुष्पप्रवालयोः मुक्ताविद्रुमयोश्च असम्बन्धेऽपि सम्बन्धोक्त्या यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमिति अतिशयोक्तिभेदः 'सा च सम्भावना' इति अलङ्कारसर्वस्वकारः । वस्तुतस्तु पुष्पमुक्ताफलयोः उपमानयोः प्रकृतस्य उपमेयस्य पार्वतीस्मितस्य उत्कर्षार्थम् उपमेयताकल्पनात् प्रतीपालङ्कारः । तल्लक्षणं तु—'प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् । निष्फलत्वाऽभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥'.इति साहित्यदर्पणम् । स च प्रतीपः पूर्वोक्तया अतिशयोक्त्या अनुप्राणित इति ॥

भावार्थः—प्रवालोपहितधवलपुष्परूपमथवा स्फुटविद्रुमस्थमुक्ताफलरूपमुपमानधर्मिद्वयं यदि कुत्रचिदुपलभ्येत, तर्हि तयोरन्यतरत् अत्यन्तधवलस्य रक्तदन्तच्छदप्रक्षिप्तशोभस्य पार्वतीमन्दस्मितस्योपमेयस्य शोभामनुकुर्यादित्यर्थः । प्रसिद्धौ च तादृशावुपमानधर्मिणौ, ततश्च तत्कर्तृकमनुकरणमप्यसिद्धमेवेति भावः ।

भाषा—यदि नूतन पल्लव पर श्वेत पुष्प रक्खा जाय, अथवा मूँगे पर मोती रक्खा जाय, तो दोनों में से एक पार्वती के रक्त ओष्ठ पर होने वाले धवल स्मित की समानता कर सकता है ।

वचनं वर्णयति—

स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥ ४५ ॥

मृदुभाषिणी गिरिजा अमृत स्रावी वचन कहने लगी ।
तो पिक वितन्त्री सम सभी के कान को दहने लगी ॥

अन्वयः—अभिजातवाचि तस्याम् अमृतस्रुता इव स्वरेण प्रजल्पितायां (सत्याम्), अन्यपुष्टा अपि ताड्यमाना वितन्त्रीः इव श्रोतुः प्रतिकूलशब्दा (भवति) ॥

व्याख्या—अभिजातवाचि = मधुरवाण्यां, तस्यां=पार्वत्याम्, अमृतस्रुता इव = अमृतस्राविणा इव, स्वरेण = नादेन, प्रजल्पितायाम्=आलपन्त्यां सत्यां, (सञ्जल्पितुमुपक्रान्तायामिति यावत्), अन्यपुष्टा अपि=कोकिला अपि, ताड्यमाना=आहन्यमाना, (अनभिज्ञैरिति यावत्) वितन्त्रीः इव=विषमबद्धतन्त्रीः इव, श्रोतुः=आकर्णयितुः, प्रतिकूलशब्दा = अनुकूलनादा (कर्णकठोरनादा इत्यर्थः, भवतीति शेषः) ।

व्युत्पत्तिः—अभिजातवाचि=अभिजाता वाक् यस्याः सा अभिजातवाक्, तस्याम् अभिजातवाचि । 'ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । अमृतस्रुता = अमृतं स्रवतीति अमृतस्रुत्, तेन अमृतस्रुता । क्विप् प्रत्ययः, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमः । प्रजल्पितायां='जल्प व्यक्तायां वाचि' इति धातोः क्तप्रत्ययः, प्रकर्षेण जल्पिता प्रजल्पिता तस्यां प्रजल्पितायां सत्याम् । 'आदिकर्मणि क्तः

कर्तरि च ३।४।७१' इति कर्तरि क्तप्रत्ययः । अन्यपुष्टा=अन्यैः काकैः पुष्टा अन्यपुष्टा । 'मुख्यया वृत्त्या जातिवचनत्वाऽभावान्ङीबभावः । ताड्यमाना=ताड्यते इति ताड्यमाना, शानच्प्रत्ययः । वितन्त्रीः=विषमबद्धा तन्त्रीः वितन्त्रीः 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धय उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम्' इति मध्यमपदलोपी समासः । तन्त्रिधातोः 'अविहृस्तुतन्त्रिभ्य ईः' इति उणादिसूत्रेण ईप्रत्ययः । ङीबभावात् 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' इति न सुलोपः । तदुक्तम्—'अवीलक्ष्मीतरीतन्त्रीधीह्रीश्रीणामुणादितः । स्त्रीलिङ्गानाममीषां तु न सुलोपः कदाचन ॥' इति, एते ङीबन्ता न भवन्तीत्यर्थः । श्रोतुः=शृणोतीति श्रोता तस्य श्रोतुः, 'श्रु श्रवणे' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्प्रत्ययः । प्रतिकूलशब्दा=प्रतिकूलः शब्दो यस्याः सा प्रतिकूलशब्दा । अत्रोपमाऽलङ्कारः ।

भावार्थः—मधुरभाषिण्यां पार्वत्यां पीयूषस्राविणेव नादेन सम्यग् वक्तुमुपक्रान्तायां सत्यां, वादनशास्त्रानभिज्ञैराहन्यमाना वीणेव, वचोमाधुर्यसौकुमार्य्यादिगुणवत्तया प्रसिद्धापि सा कोकिला कर्णकठोरनादा बभूवेति भावः ।

भाषा—पार्वती के मधुर भाषण में अमृत बरसाने वाले मधुर नाद के सामने, मधुर आलाप में प्रसिद्ध कोयल का मधुर नाद भी अनजान से बजायी जाने वाली वीणा की तरह, सुनने वाले के कान को कठोर लगता था ।

कटाक्षं वर्णयति—

प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषमधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीतं नु मृगाऽङ्गनाभ्यस्ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥४६॥

अति वातमय नीले कमल सम चकित दृग से देखना ।
पाया मृगी से या उसी से मृगप्रिया ने लेखना ॥

अन्वयः—प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् अधीरविप्रेक्षितम् आयताक्ष्या तया मृगाङ्गनाभ्यः गृहीतं नु, यद्वा मृगाङ्गनाभिः ततो गृहीतं नु ॥

व्याख्या—प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषं=प्रभूतवायुस्थलेन्दीवरनिर्भेदम्, अधीरविप्रेक्षितं=चकितविलोकितम्, आयताक्ष्या=विशालनेत्रया, तया=पार्वत्या, मृगाङ्गनाभ्यः=हरिणस्त्रीभ्यः, गृहीतं नु=अभ्यस्तं नु, अथवा मृगाङ्गनाभिः=हरिणीभिः, ततः=तस्याः (पार्वत्या इत्यर्थः), गृहीतं नु=अभ्यस्तं नु ।

व्युत्पत्तिः—प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषं=प्रभूताः वाताः यस्मिन् स्थले तत् प्रवातं, नीलं च तत् उत्पलं नीलोत्पलं, 'कृष्णे नीलाऽसितश्यामकालश्यामलमेचकाः' इति, 'स्यादुत्पलं कुवलयम्' इति चामरः । प्रवाते नीलोत्पलं प्रवातनीलोत्पलं, विशेषात् निर्गतं निर्विशेषं, 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या' इति समासः । प्रवातनीलोत्पलात् निर्विशेषं प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम् । अधीरविप्रेक्षितम्=अधीरं च तत् विप्रेक्षितम् अधीरविप्रेक्षितम् । आयताक्ष्या=आयते अक्षिणी यस्याः सा आयताक्षी, तया आय-

ताक्ष्या । समासान्तः षच्प्रत्ययः, षित्वान्ङीष् । 'दीर्घमायतम्' इत्यमरः । मृगाङ्गना-भ्यः = मृगाणाम् अङ्गनाः मृगाङ्गनाः, ताभ्यः मृगाङ्गनाभ्यः । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाऽजिनयोनयः' इत्यमरः । नु = अयं वितर्के । ततः = पञ्चम्यास्तसिल् ।

'अत्र विवक्षितस्य परस्परग्रहणस्य उत्प्रेक्षणात् उत्प्रेक्षेति केचित् । तदुपजीविसन्देहाऽलङ्कार इत्यन्ये । उभयोरुत्प्रेक्षासन्देहयोः सङ्कर इत्यपरे' । सन्देहाऽलङ्कारलक्षणं तु—'सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः' इति । सङ्करलक्षणं तु 'अङ्गाङ्गित्वेऽलङ्कृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ । सन्दिग्धत्वे च भवति सङ्करस्त्रिविधः पुनः ॥' इति ॥

भावार्थः— चारुमारुतावधूयमानचञ्चलेन्दीवरसदृशं कटाक्षविक्षेपणं किं विशाललोचनया पार्वत्या हरिणीसकाशाद् गृहीतमुत हरिणीभिः पार्वतीसकाशाद् गृहीतमिति विशेषं निपुणतरं निरूपयन्तोऽपि वयं नावगच्छाम इति भावः ।

भाषा— मन्द पवन से हिलने वाले नील कमल की तरह सुन्दर कटाक्ष अवलोकन को पार्वती ने हरिणियों से सीखा था ? अथवा हरिणियों ने पार्वती से सीखा था ? इस बात का विचार करने पर भी निश्चय नहीं होता था ।

भ्रुवौ वर्णयति—

तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ।
तां वीक्ष्य लीलाचतुरामनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४७ ॥

अञ्जन शलाका से बनाई देखकर भृकुटी सुघर ।
मद मदन ने छोड़ा धनुष की कान्ति जिसमें थी प्रवर ॥

अन्वयः— आयतलेखयोः तस्याः भ्रुवोः शलाकाञ्जननिर्मिता इव (स्थिता) या कान्तिः, लीलाचतुरां तां वीक्ष्य अनङ्गः स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥

व्याख्या— आयतलेखयोः=दीर्घरेखयोः, तस्याः = पार्वत्याः, भ्रुवोः=दृष्टयूर्ध्वरोमराज्योः, शलाकाञ्जननिर्मिता = तूलिकाञ्जनरचिता, इव, (स्थिता), या कान्तिः= या शोभा, लीलाचतुरां = विलाससुभगां, तां = कान्तिं, वीक्ष्य = दृष्ट्वा, अनङ्गः = कन्दर्पः, स्वचापसौन्दर्यमदं = आत्मधनुर्लावण्यगर्वं, मुमोच = तत्याज ।

व्युत्पत्तिः— आयतलेखयोः = आयता लेखा ययोस्ते आयतलेखे, तयोः आयतलेखयोः । शलाकाञ्जननिर्मिता=शलाकायाः अञ्जनं शलाकाञ्जनं, तेन निर्मिता शलाकाञ्जननिर्मिता । लीलाचतुरां=लीलाभिः चतुरा लीलाचतुरा, तां लीलाचतुराम् । वीक्ष्य= व्युपसर्गपूर्वकात् 'ईक्ष दर्शने' इति धातोः क्त्वा, तस्य ल्यप् । अनङ्गः = अविद्यमानमङ्गं यस्य सः अनङ्गः, 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । स्वचापसौन्दर्यमदं = स्वस्य स्वो वा चापः स्वचापः, 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने' इति, 'धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इति चाऽमरः । सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यं, स्वचापस्य सौन्दर्यं स्वचापसौन्दर्यं, तस्य मदः स्वचाप-

सौन्दर्यमदः, तं स्वचापसौन्दर्यमदं, मुमोच = 'मुच्लृ मोचने' इति धातोर्लिट् । इह सौन्दर्याऽतिशयोक्तिः ।

भावार्थः— दीर्घरेखस्य पार्वत्याः भ्रूयुगस्य चित्रलेखनसाधनभूतकूर्चिकया रचितेव या शोभा आसीत्, विलाससुन्दरां तामवलोक्य मन्मथः स्वकार्मुकमनोहारित्वाभिमानं त्यक्तवानिति भावः ॥

भाषा— कूँची से खींची चित्ररेखा की तरह आयत पार्वती के भ्रूयुग की शोभा को देखकर कामदेव ने स्वकीय धनुष की शोभा के अभिमान को छोड़ दिया ।

केशपाशं वर्णयति—

लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४८ ॥

पशु-पक्षियों के चित्त में लज्जा तनिक होती अगर ।
तो चमरियाँ लज्जित बनेंगी, देख केश अमित सुघर ॥

अन्वयः— तिरश्चां चेतसि लज्जा स्यात् यदि, असंशयं पर्वतराजपुत्र्याः तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य चमर्यः वालप्रियत्वं शिथिलं कुर्युः ।

व्याख्या। तिरश्चां = तिर्यग्जातीनां पशुपक्ष्यादीनामित्यर्थः । चेतसि = चित्ते, लज्जा = व्रीडा, स्यात् यदि = भवेत् यदि, असंशयं = संशयाऽऽभावः, अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः, पर्वतराजपुत्र्याः = महीधरराजतनयायाः पार्वत्याः, तं = प्रसिद्धं, केशपाशं कुन्तलकलापं, प्रसमीक्ष्य = दृष्ट्वा, चमर्यः = मृगीविशेषाः, वालप्रियत्वं = केशप्रियत्वं, शिथिलम् = अल्पं, कुर्युः = विदधीरन् ॥

व्युत्पत्तिः— चेतसि = 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । लज्जा = 'मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा' इत्यमरः । असंशयम् = संशयस्य अभावः असंशयम् । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाऽभावाऽत्ययाऽसम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथाऽऽनुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु २।१।६' इत्यव्ययीभावसमासः । 'अव्ययीभावश्च' इति तस्य नपुंसकत्वम् । पर्वतराजपुत्र्याः=पर्वतानां राजा पर्वतराजः, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति समासान्तष्टच् । पर्वतराजस्य पुत्री पर्वतराजपुत्री, तस्याः पर्वतराजपुत्र्याः, 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इति ङीन्प्रत्ययेन पुत्रीपदसिद्धिः । केशपाशं=केशानां पाशः केशपाशः, तं केशपाशम् । 'चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः' इति, 'पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापाऽर्थाः कचात्परे' इति चाऽमरः । वालप्रियत्वं = प्रीणन्तीति प्रियाः, वालाः प्रियाः यासां ताः बालप्रियाः, तासां भावः वालप्रियत्वं, 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः । प्रियवालत्वमित्यर्थः । अहिताग्न्यादिपाठाद्वा परनिपातः । 'त्वतलोर्गुणवचनस्य' इति पुंवद्भावः । शिथिलं कुर्युः = 'निर्लज्जत्वात् न शिथिलयन्ती'त्यर्थः ।

अत एवाऽत्र निर्लज्जत्वकरणहेतोः आद्यपादे वाक्यार्थत्वेन उक्त्या काव्यलिङ्गम-

लङ्कारः । तदुक्तं साहित्यदर्पणे—'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति ॥

भावार्थः—मनुष्यादीनामिव पश्वादीनामपि गुणाधिकदर्शनेन मनसि यदि त्रपा भवेत्, तर्हि चमर्यः पार्वतीकेशपाशदर्शनानन्तरं तद्गतस्वाभाविकसौरभ्यादिगुणयोगित्वाभावात् स्वकेशेषु कदाचिदपि नादरं कुर्वीरन्निति भावः ।

भाष।—मनुष्यों के समान पशुपक्षियों के भी मन में अगर लज्जा होती तो चमरी मृगियाँ पार्वती के केशपाश को देखकर, तद्गत् स्वाभाविक सौरभ्यातिशय के न होने से स्वकीय केशपाशों का विशेष आदर कभी न करतीं ।

इत्थं दिङ्मात्रप्रदर्शनार्थं देव्याः कांश्चन प्रधानावयवाननुपवर्ण्य विस्तरभिया महाकविरनुक्तानामुक्तानां चावयवानां साधारणवर्णनेन प्रकृतमङ्गवर्णनमुपसंहरति—

सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ४९ ॥

संसार भर की एक थल, सुषमा निरखने के लिये ।
विधि ने उमा की सृष्टि की, उपमा न रखने के लिये ॥

अन्वयः—सा विश्वसृजा एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षया इव प्रयत्नात् यथाप्रदेशं विनिवेशितेन सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन निर्मिता ।

व्याख्या—सा = पार्वती, विश्वसृजा = विधात्रा, एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षया = एकत्रस्थितलावण्यालोकनेच्छया, इव, प्रयत्नात् = प्रकृष्टयत्नात्, यथाप्रदेशं = यथास्थानं क्रमादित्यर्थः, विनिवेशितेन = स्थापितेन, सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन = विश्वोपमापदार्थसमाहारेण, निर्मिता = रचिता ।

व्युत्पत्तिः—विश्वसृजा=विश्वं सृजतीति विश्वसृट्, तेन विश्वसृजा, 'स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः' इत्यमरः । एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षया=एकस्मिन् तिष्ठतीति एकस्थं, सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यम् । एकस्थं च तत् सौन्दर्यम् एकस्थसौन्दर्यम् । द्रष्टुम् इच्छा दिदृक्षा । एकस्थसौन्दर्यस्य (सर्ववस्तुगतस्येत्यर्थः) दिदृक्षा एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षा तया । प्रयत्नात्=प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः, तस्मात् प्रयत्नात् 'कुगतिप्रादयः' इति गतिसमासः । ल्यब्लोपे पञ्चमी (प्रयत्नमवलम्ब्येत्यर्थः) यथाप्रदेशं=प्रदेशम् अनतिक्रम्य यथाप्रदेशम् । 'अव्ययं विभक्ती—'त्यादिना यथार्थे अव्ययीभावः, । विनिवेशितेन=विशेषेण निवेशितः विनिवेशितः, तेन विनिवेशितेन । 'सुप्सुपा' इति समासः । सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन=उपमायाः द्रव्याणि उपमाद्रव्याणि=चन्द्रारविन्दादीनि, सर्वाणि च तानि उपमाद्रव्याणि सर्वोपमाद्रव्याणि, तेषां समुच्चयः सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयः, तेन सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन । 'समाहारः समुच्चयः' इत्यमरः । दिदृक्षयेवेति फलोत्प्रेक्षा ।

भावार्थः—सर्वजगन्निर्माणकर्त्रा ब्रह्मणा सा पार्वती एकाधिकरणकसकलोपमागतसौन्दर्यस्य द्रष्टुमिच्छयेव प्रयत्नमवलम्ब्य यथास्थानं स्थापितेन मुखनयननासिकादिप्रतिवस्तुभूतेन चन्द्रेन्दीवरतिलकुसुमादिप्रसिद्धोपमाद्रव्यसमूहेन सृष्टेति भावः ।

भाषा— सकल जगत् का निर्माण करने वाले ब्रह्मदेव ने मानो एक ही स्थान में सकल सौन्दर्य को देखने की इच्छा से खोज खोज कर चन्द्र, कमल, तिलकुसुम आदि प्रसिद्ध सुन्दर वस्तुओं का मुख, नयन, नासिका आदि अवयवों में यथायोग्य निवेश करके पार्वती की रचना की थी।

अथैतत्प्रकरणोपयोगि प्रकरणान्तरमारभते—

तां नारदः कामचरः कदाचित्कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥५०॥

आये कभी नारद निकट, गिरि के उमा को देखकर ।
बोले उमा यह शम्भु की, अर्धाङ्गिनी होगी अमर ॥

अन्वयः—कामचरः नारदः कदाचित् पितुः समीपे कन्यां तां प्रेक्ष्य किल प्रेम्णा हरस्य शरीरार्धहराम् एकवधूं भवित्रीं समादिदेश ।

व्याख्या— कामचरः = इच्छाचरः, नारदः = ब्रह्मपुत्रः, कदाचित् = जातुचित्, पितुः=जनकस्य हिमालयस्येत्यर्थः, समीपे=निकटे, कन्यां=कुमारीं, तां=पार्वतीं, प्रेक्ष्य= दृष्ट्वा, किल = निश्चयेन, प्रेम्णा = प्रियतया, हरस्य=शिवस्य, शरीरार्धहरां = देहार्धहराम्, एकवधूम् = अद्वितीयपत्नीं, भवित्रीं = भाविनीं, समादिदेश = आदिष्टवान् ।

व्युत्पत्तिः— कामचरः = कामेन चरतीति कामचरः, 'चर गतिभक्षणयोः' इति धातोः 'चरेष्टः' इति टप्रत्ययः । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च' इत्यमरः । पितुः = 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । समीपे = 'समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत्' इत्यमरः । प्रेम्णा = 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । शरीरार्धहराम् = अर्धं हरतीति अर्धहरा, 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इति अच्प्रत्ययः । शरीरस्य अर्धहरा शरीरार्धहरा, तां शरीरार्धहरां । 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः । गमकत्वात्समासः । एकवधूम् = एका चाऽसौ वधूः एकवधूः, ताम् एकवधूं, 'पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इति समासः । 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री च' इत्यमरः । समादिदेश = सम्आङ्पूर्वकाद् दिशधातोर्लिटि रूपम् ।

भावार्थः—यदृच्छागतो नारदः कर्हिचित् पार्वतीं कन्यां हिमवतः सविधे समवलोक्य स्नेहेन शिवस्य देहार्धहरामसपत्नीकां भार्यां भाविनीमादिष्टवानिति भावः ।

भाषा— इच्छानुसार विचरण करने वाले नारद मुनि ने एक समय हिमालय के पास पार्वती को देखकर यह कन्या आधे शरीर को हरण करने वाली, शङ्कर की एक पत्नी होगी, ऐसी भविष्यवाणी की थी।

नारदादेशानन्तरं हिमालयस्य प्रवृत्तिमाह—

गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतमर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥५१॥

इससे अचल ने दूसरे वर की न की इच्छा कभी ।
हवनीय द्रव्यों के विना पावक न योग्य इतर कभी ॥

अन्वयः – गुरुः अतः अस्याः प्रगल्भे वयसि अपि निवृत्तान्यवराऽभिलापः सन् तस्थौ, मन्त्रपूतं हव्यं कृशानोः ऋते अपराणि तेजांसि न अर्हन्ति ।

व्याख्या – गुरुः = पिता, अतः = अस्मात् हेतोः, नारदवचनादित्यर्थः, अस्याः = पार्वत्याः, प्रगल्भे वयसि अपि = यौवने सत्यपि, निवृत्ताऽन्यवराऽभिलापः = अपगताऽपरवरकामः सन्, तस्थौ = स्थितवान्, वरान्तरं न अन्विष्टवान् इत्यर्थः । (वैधर्म्येण उक्तमर्थं समर्थयते) मन्त्रपूतं = मन्त्रपवित्रं संस्कृतमित्यर्थः, हव्यं = हवनीयमाज्यादिकमित्यर्थः, कृशानोः = पावकात् , ऋते = विना, अपराणि = अन्यानि, तेजांसि = सूर्याचन्द्रमसादीनि, न अर्हन्ति = न योग्यानि भवन्तीत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः – गुरुः = 'गुरू गीष्पतिपित्राद्यौ' इत्यमरः । वयसि = 'खगवाल्यादिनोर्वयः' इत्यमरः । निवृत्ताऽन्यवराऽभिलाषः = अन्यश्चासौ वरः अन्यवरः, 'वरो ना रूपजामात्रोः' इत्यमरः । अन्यवरे अभिलाषः अन्यवराऽभिलापः, 'कामोऽभिलापस्तर्पश्च' इत्यमरः, निवृत्तः अन्यवराऽभिलापः यस्य सः निवृत्तान्यवराभिलापः । मन्त्रपूतं = मन्त्रैः पूतं मन्त्रपूतं, तत्, 'पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । हव्यं = हूयते यत् तत् हव्यं, तत् । कृशानोः ऋते = ऋते योगात् 'अन्याराादितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते' इति पञ्चमी । 'कृशानुः पावकोऽनलः' इत्यमरः ।

अत्र वैधर्म्येण अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । अर्थान्तरन्यासलक्षणं च—'सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यं च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ॥ साधर्म्येणेतरेणार्थान्तरन्यासोऽष्टधा ततः' । इति साहित्यदर्पणम् ॥

भावार्थः – विश्वसनीयनारदवचनात् पिता हिमालयः पार्वत्या यौवनारम्भे सत्यपि वरान्तरं नान्विष्टवान् । यतो मन्त्रसंस्कृतमाज्यादिकं हव्यं पावकाद्विना सूर्याचन्द्रमसादीन्यन्यानि तेजांसि न भजन्ति । यथा मन्त्रसंस्कृतं हविरग्निरेवार्हति, तथा पार्वतीमपि हर एवार्हतीति भावः ।

भाषा – विश्वसनीय नारद के कहने से हिमालय ने युवती होने पर भी पार्वती के लिये दूसरे वर की खोज नहीं की, क्योंकि जैसे मन्त्रपूर्वक दी हुई आहुति का ग्रहण अग्नि ही कर सकती है, वैसे ही पार्वती का पाणिग्रहण भी शङ्कर के विना कोई नहीं कर सकता है ।

ननु हर एवास्याः पतिरिति नारदादेशादवगतेऽपि केन कारणेन हिमालयः स्वयमेव कन्यया हरं नोपस्थितवानत आह—

अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५२ ॥

माँगे विना हर को हिमालय दे सका कन्या नहीं।
अभ्यर्थना के भंग से सज्जन न कुछ कहते कहीं॥

अन्वयः—अद्रिः अयाचितारं देवदेवं सुतां ग्राहयितुं न शशाक, (तथा हि साधुः अभ्यर्थनाभङ्गभयेन इष्टे अपि अर्थे माध्यस्थ्यम् अवलम्बते।

व्याख्या—अद्रिः=पर्वतः हिमालय इत्यर्थः, अयाचितारम्=अयाचमानं, देवदेवं=महादेवम् (उद्दिश्य), तस्मै इत्यर्थः, सुतां=पुत्रीं पार्वतीमित्यर्थः, ग्राहयितुं=स्वीकारयितुं, न शशाक=न समर्थोऽभूत्, (तथा हि) साधुः=सज्जनः, अभ्यर्थनाभङ्गभयेन=प्रार्थनावैफल्यभीत्या, इष्टे अपि=प्रिये अपि, अर्थे=विषये, माध्यस्थ्यं=ताटस्थ्यम्, औदासीन्यमित्यर्थः, अवलम्बते=आलम्बते॥

व्युत्पत्तिः—अयाचितारं=याचते इति याचिता, न याचिता अयाचिता, तम् अयाचितारं, 'याचृ याचने' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृच्। तस्य 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यार्धधातुकसंज्ञा, ततः 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इतीडागमः। देवदेवं=दीव्यन्तीति देवाः, 'दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु' इति धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यच्। 'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः' इत्यमरः। देवानां देवः देवदेवः, तं देवदेवम्। ग्राहयितुं='ग्रह उपादाने' इति धातोः णिजन्तात् तुमुन् प्रत्ययः। साधुः=साध्नोति परकार्याणि इति साधुः, 'साध् संसिद्धौ (स्व० पा० अ०)' इति धातोः 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्' इति उण्प्रत्ययः। 'महाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः' इत्यमरः, 'साधुर्वार्धुषिके चारौ सज्जने चाऽभिधेयवत्' इति विश्वश्च। अभ्यर्थनाभङ्गभयेन=अभ्यर्थनायाः भङ्गः, अभ्यर्थनाभङ्गः तस्मात् भयम् अभ्यर्थनाभङ्गभयं, तेन अभ्यर्थनाभङ्गभयेन। अभ्यर्थनाभङ्गपदस्य 'भीत्रार्थानां भयहेतुः १।४।२५' इत्यपादानत्वम्, ततः अपादाने पञ्चमी। 'भीतिर्भीः साध्वसं भयम्' इत्यमरः। माध्यस्थ्यं=मध्ये तिष्ठतीति मध्यस्थः, तस्य भावः माध्यस्थ्यं, तत्, अत्र ष्यञ् प्रत्ययः। तथा चोक्तम्—

'अयाचितानि देयानि सर्वद्रव्याणि भारत।
अन्नं विद्या तथा कन्या अनर्थिभ्यो न दीयते॥' इति।

सामान्येन विशेषसमर्थनात् अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। लक्षणं प्रागुक्तम्॥

भावार्थः—हिमवान् अप्रार्थयमानं महादेवं स्वयमाहूय स्वसुतां पार्वतीं परिग्राहयितुं नोत्सेहे। मानिनो हि जना निजाभिलषितेऽप्यर्थे प्रत्याख्यानभिया तूष्णीमासते नातीव प्रयतन्त इति भावः।

भाषा—कदाचित् हमारी प्रार्थना को शङ्कर भगवान् ने स्वीकार न किया तो बड़ी अप्रतिष्ठा होगी इस डर से हिमालय ने पार्वती के साथ विवाह करने के लिये महादेवजी से स्वयं कुछ भी प्रस्ताव नहीं किया।

इत्थं प्रधाननायिकायाः पार्वत्याश्चरितमुपवर्ण्य सम्प्रति नायकस्य वृत्तान्तं वक्तुं प्रस्तौति—

यदैव पूर्वे जनने शरीरं सा दक्षरोषात्सुदती ससर्ज।
तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्॥ ५३॥

गिरिजा मरी पहले जनम में, शम्भु नाता तोड़कर।
पत्नी रहित तब से हुए हर, वासना सब छोड़कर॥

अन्वयः— सुदती सा पूर्वे जनने (पूर्वं ज्वलने वा) यदा दक्षरोपात् शरीरं ससर्ज, तदा प्रभृति एव पशूनां पतिः विमुक्तसङ्गः सन् अपरिग्रहः अभूत्।

व्याख्या— सुदती = शोभनदन्तयुक्ता, सा = पार्वती, पूर्वे = पूर्वस्मिन्, जनने = जन्मनि, (पूर्वं = दाक्षायणीत्वे, ज्वलने = योगाग्नौ वा), यदा = यस्मिन् काले, दक्षरोपात् = दक्षकोपात्, शरीरं = देहं, ससर्ज = तत्याज, तदाप्रभृति एव = तदादि एव, पशूनां पतिः = शम्भुः, विमुक्तसङ्गः = परित्यक्तविपयासङ्गः सन्, अपरिग्रहः अपत्नीकः, अभूत् = अभवत्।

व्युत्पत्तिः—सुदती = शोभनाः दन्ताः यस्याः सा सुदती, 'वयसि दन्तस्य दतृ ५।४।१४१' इति दत्रादेशः। स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'उगितश्च ४।१।६' इति ङीप्प्रत्ययः। पूर्वे = 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा' इति स्मिन्नादेशविकल्पः। दक्षरोपात् = दक्षे रोषः दक्षरोपः, तस्मात् दक्षरोषात्। 'कोपक्रोधाऽमर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ' इत्यमरः। ससर्ज = 'सृज् विसर्गे' इति धातोर्लिट्। पशूनां पतिः = 'शम्भुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः' इत्यमरः। विमुक्तसङ्गः = विशेषेण मुक्तः विमुक्तः, विमुक्तः सङ्गः येन सः विमुक्तसङ्गः। अपरिग्रहः = अविद्यमानः परिग्रहः यस्य सः अपरिग्रहः, 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः।

अत्र पूर्वप्रवृत्तत्वेन सूचितस्य शृङ्गाररसस्य विरोधी तपश्चर्यानुभावकः शान्तो रसस्तृतीयसर्गान्तं यावदनुवर्तते। तयोश्च विरोधस्तदुभयाऽविरुद्धेन देवीदेहत्याग-सूचितेन मध्ये पतता करुणरसेन प्रशमितः। तदुक्तं ध्वनिकारेण—

'रसान्तरान्तरितयोरेकवाक्यस्थयोरपि। निवर्तते हि रसयोः समावेशो विरोधिता॥' इति

भावार्थः— शोभनदशना पार्वती पूर्वस्मिन् जन्मनि दक्षसुतात्वावस्थायां स्वपितरि दक्षविपये कोपात् यस्मिन् काले स्वशरीरं योगाग्नौ तत्याज, तदानीमेवाऽरभ्य शङ्करस्त्यक्तविपयासङ्गः सन् अन्यां स्त्रियं न जग्राहेति भावः।

भाषा— पार्वती ही प्रथम जन्म में दक्षप्रजापति की कन्या थी, और शङ्कर से व्याही थी, उसने पिता के द्वारा किये गये पति के अपमान से क्रुद्ध होकर जब अपने शरीर का योगाग्नि में त्याग किया था, तभी से शङ्कर ने भी विषयवासना का परित्याग कर दूसरी किसी स्त्री से विवाह नहीं किया था।

निस्सङ्गस्य भगवतो हरस्य प्रवृत्तिं दर्शयति—

स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि किञ्चित्क्वणत्किन्नरमध्युवास ॥५४॥

मृग चर्म लेकर चित्त वश में, भजन हित बैठे वहाँ ।
थे जाह्नवी सिंचित सरल, मृगमदसुरभिमय थल जहाँ ॥

अन्वयः— कृत्तिवासाः यतात्मा सः तपसे गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु मृगनाभिगन्धि क्वणत्किन्नरं किञ्चित् हिमाद्रेः प्रस्थम् अध्युवास ।

व्याख्या— कृत्तिवासाः=चर्माऽम्बरः, यतात्मा=नियतचित्तः, सः=पशुपतिः शिव इत्यर्थः, तपसे=तपोऽर्थम्, गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु=भागीरथीप्रवृत्तिसिक्तदेवदारु, मृगनाभिगन्धि=कस्तूरीगन्धवत्, क्वणत्किन्नरं=गायत्किम्पुरुषं, किञ्चित्=किमपि, हिमाद्रेः=हिमालयस्य, प्रस्थं=सानुम्, अध्युवास=अधिष्ठितवान्, कुत्रचित्प्रस्थे उवासेत्यर्थः ॥

व्युत्पत्तिः— कृत्तिवासाः=कृत्तिः वासः यस्य सः कृत्तिवासाः, 'सान्तमहतः संयोगस्य ६।४।१०' इति दीर्घः । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इति, 'वस्त्रमाच्छादनं वासश्चैलं वसनमंशुकम्' इति चाऽमरः । वस्यते अनेन वासः 'वस् आच्छादने' इति धातोः 'वसेर्णित् ६।५।७' इत्युणादिसूत्रेण असुन् प्रत्ययः । यतात्मा=यतः आत्मा यस्य सः यतात्मा । गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु=गङ्गायाः प्रवाहः 'प्रवाहस्तु प्रवृत्तिः स्यात्' इत्यमरः । 'उक्ष् सेचने' इति धातोः निष्ठायां क्तप्रत्ययेन उक्षित-पदसिद्धिः । गङ्गाप्रवाहेण उक्षिताः गङ्गाप्रवाहोक्षिताः । गङ्गाप्रवाहोक्षिताः देवदारवः यस्मिन् तत् गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु, तत् । अनेन प्रस्थस्य पावनत्वं, जलबाहुल्यं, छायासौख्यं चोक्तम्, रमणीयत्वमप्याह— मृगनाभिगन्धि=मृगनाभेः गन्धः मृगनाभिगन्धः, 'मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी' इत्यमरः । मृगनाभिगन्धः अस्य अस्तीति मृगनाभिगन्धि, तत् । 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः । क्वणत्किन्नरं=कुत्सिताः नराः किन्नराः, 'किं क्षेपे २।१।६४' इति समासः । कुत्सा च कस्यचित् नरमुखाश्वकायत्वात्, कस्यचित् अश्वमुखनरशरीरत्वात् इति भानुजिदीक्षितः । 'स्यात्किन्नरः किंपुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः' इत्यमरः । क्वणन्तीति क्वणन्तः, 'क्वण् शब्दे' इति धातोः शतृप्रत्ययः । क्वणन्तः किन्नराः यस्मिन् तत् क्वणत्किन्नरं तत् । हिमाद्रेः=हिमानाम् अद्रिः हिमाद्रिः, तस्य हिमाद्रेः । 'तुषारस्तुहिनं हिमम्' इत्यमरः । प्रस्थं='प्रस्थोऽस्त्री सानुमानयोः' इत्यमरः 'अध्युवास' इति क्रियापदेन सह प्रस्थपदस्य अन्वयात् 'उपान्वध्याङ्वसः' इति आधारस्य प्रस्थस्य कर्मत्वम्, ततः 'कर्मणि द्वितीया' इति द्वितीया ।

भावार्थः— गजचर्मधारी नियतचित्तः शङ्करस्तपश्चरितुं भागीरथीनिर्झरसिक्तदे-

वदारुवृक्षयुक्तं कस्तूरीसुगन्धसहितं गायत्किन्नरमिथुनसङ्कुलं हिमालयस्य किमपि शिखरमध्यास्तेति भावः ।

भाषा— गजचर्म को धारण कर जितेन्द्रिय शङ्कर भगवान् तपश्चर्या करने के लिये, जहाँ भागीरथी का झरना बहा करता था, देवदारु के बहुत से पेड़ थे, कस्तूरीमृगों की चारों तरफ सुगन्ध थी, किन्नरमिथुन जहाँ सर्वदा गाया करते थे, ऐसे रमणीय हिमालय के किसी शिखर पर रहा करते थे ।

अथ तपश्चरणोद्युक्ते परमेश्वरे भूतगणानां तद्देशकालोचितमुपभोगं वर्णयति—

गणा नमेरुप्रसवावतंसा भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।
मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ॥ ५५ ॥

शिर में नमेरु कुसुम पहन, गण भोज वल्कल धार कर ।
बैठे शिलाजतु-औषधों से, व्याप्त शुचि चट्टान पर ॥

अन्वयः— गणाः नमेरुप्रसवावतंसाः स्पर्शवतीः भूर्जत्वचः दधानाः मनःशिलाविच्छुरिताः शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु निषेदुः ।

व्याख्या— गणाः = प्रमथगणाः, नमेरुप्रसवाऽवतंसाः = सुरपुन्नागकुसुमशेखराः, स्पर्शवतीः = सुखस्पर्शाः मृद्वीः इत्यर्थः, भूर्जत्वचः=भूर्जवल्कलानि, दधानाः = धारयन्तः, वसानाः इत्यर्थः, मनःशिलाविच्छुरिताः = मनोगुप्ताऽनुलिप्ताः सन्तः, शैलेयनद्धेषु = शिलाजतुव्याप्तेषु, शिलातलेषु = पाषाणतलेषु, निषेदुः = उपविविशुः ॥

व्युत्पत्तिः— गणाः='गणाः प्रमथसङ्ख्यौघाः' इति वैजयन्ती । नमेरुप्रसवावतंसाः= नमेरूणां प्रसवाः नमेरुप्रसवाः, 'नमेरुः सुरपुन्नागः' इति विश्वः । नमेरुप्रसवाः अवतंसाः येषां ते नमेरुप्रसवावतंसाः । स्पर्शवतीः = प्रशस्तः स्पर्शः अस्ति आसां ताः स्पर्शवत्यः, ताः स्पर्शवतीः, प्रशंसायां मतुप्प्रत्ययः । 'उगितश्च' इति ङीप्प्रत्ययः । भूर्जत्वचः = भूर्जानां त्वचः भूर्जत्वचः, ताः । मनःशिलाविच्छुरिताः = मनःशिलाभिः = धातुविशेषैः, विच्छुरिता मनःशिलाविच्छुरिताः, 'मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्वा नागजिह्विका । नैपाली कुनटी गोला' इत्यमरः । शैलेयनद्धेषु = शिलायां भवं शैलेयं, शिलाशब्दात् 'नद्यादिभ्यो ढक् ४।२।९७' इति ढक्प्रत्ययः, तस्य 'आयनेयी०' इत्यादिना एयः, 'किति च' इति आदिवृद्धिश्च । 'शिलाजतु च शैलेयम्' इति यादवः । शैलेयेन नद्धानि शैलेयनद्धानि, तेषु शैलेयनद्धेषु । शिलातलेषु = शिलानां तलानि शिलातलानि तेषु शिलातलेषु 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्' इति । 'अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्' इति चामरः । निषेदुः = न्युपसर्गपूर्वकात् 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इति धातोर्लिटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने रूपमिदम् ॥

भावार्थः—प्रमथादिशिवगणाः, सुरपुन्नागकुसुमशेखराः, सुखस्पर्शाः भूर्जवृक्षत्वचः परिदधानाः, मनःशिलाधात्वनुलिप्ताः सन्तः, शिलाजतुव्याप्तेषु शिलाप्रदेशेषु समुप-

विविशुरित्यर्थः । भूतगणास्तद्देशसुलभैरुपभोगसाधनैर्भगवत्सन्निधावेव रेमिर इति भावः ।

भाषा—प्रमथादिक गण भी उस प्रदेश में सर्वदा सुलभ सुरपुन्नाग के कुसुमों को धारण कर, अत्यन्त मुलायम भोजपत्र को पहिनकर, शिलाजीत से व्याप्त पत्थरों की चट्टानों पर बैठकर, शङ्कर भगवान् की सेवा में उपस्थित रहकर आनन्द मनाते थे ।

अथ भगवद्वाहनभूतं नन्दिनमुपवर्णयति—

तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन्दर्पकलः ककुद्मान् ।
दृष्टः कथञ्चिद् गवयैर्विविग्नैरसोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ॥ ५६ ॥

तोड़ता हिम की शिला खुर न्यास दे अभिमान से ।
सहकर न हरि-रव उच्च स्वर रँभता वृषभ जी जान से ॥

अन्वयः—तुषारसङ्घातशिलाः खुराग्रैः समुल्लिखन् दर्पकलः विविग्नैः गवयैः कथञ्चित् दृष्टः ककुद्मान् असोढसिंहध्वनिः सन् उन्ननाद ।

व्याख्या—तुषारसङ्घातशिलाः = हिमघनप्रस्तरान्, खुराग्रैः = शफाग्रैः, समुल्लिखन् = विदारयन्, दर्पकलः = मानमधुरध्वनिः, विविग्नैः=भीतैः, गवयैः=गवानूकैः, गोसदृशमृगविशेषैरित्यर्थः, कथञ्चित् = कृच्छ्रेण, दृष्टः = अवलोकितः, ककुद्मान् = ककुद्युक्तः, वृषभ इत्यर्थः, असोढसिंहध्वनिः = असह्यान्तमृगेन्द्रगर्जितः सन्, उन्ननाद = उच्चैर्ननाद, जगर्ज इत्यर्थः ।

व्युत्पत्तिः—तुषारसङ्घातशिलाः=तुषाराणां सङ्घाताः तुषारसङ्घाताः, त एव शिलाः तुषारसङ्घातशिलाः ताः । खुराग्रैः=खुराणाम् अग्राणि खुराग्राणि, तैः खुराग्रैः, 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इति कोषः । समुल्लिखन् = समुल्लिखतीति समुल्लिखन्, शतृ प्रत्ययः, 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' इति नुम् । दर्पकलः = दर्पेण कलः दर्पकलः 'दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इति कोषः । गवयैः = 'गवयस्तु गवानूकः' इति त्रिकाण्डशेषकोषः । ककुद्मान् = ककुदं = वृषस्कन्धनिकटस्थमांसपिण्डः अस्ति यस्य सः ककुद्मान् । 'प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाऽङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । असोढसिंहध्वनिः = न सोढः असोढः, 'षह मर्षणे' इति धातोः क्तप्रत्ययेन सोढपदसिद्धिः, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इति ओत्वम् । हिनस्तीति सिंहः, 'हिसि हिंसायाम् (उ० प० से०)' इति धातोः पचाद्यच् । हिंस इति वक्तव्यत्वे 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ६।३।१०९' इति सूत्रेण वर्णविपर्ययः । 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः' इत्यमरः । सिंहानां ध्वनिः सिंहध्वनिः, 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः । असोढः सिंहध्वनिः येन सः असोढसिंहध्वनिः । उन्ननाद = उदुपसर्गपूर्वकात् 'णद् अव्यक्ते शब्दे' इति धातोर्लिट् ।

अत्र स्वभावोक्तिरलङ्कारः । तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—'स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्' इति ।

भावार्थः—नित्यदृप्तत्वात् तद्देशसम्भविनं धीरधीरं सकलसत्त्वभीषणं सिंहध्वानमसहमानस्तत एव खुरविलिखिततुहिनशिलः कैलासशिखरसदृशशरीरतया प्रलयमेघगर्जिततुल्यध्वानतया च भयचकितैः सजातीयशङ्कया गवयैर्विलोक्यमानो हरस्य वाहनभूतो वृषो जगर्जेति भावः ।

भाषा—सिंहों के नाद को सहन न कर, अपने खुरों से बर्फ की चट्टानों को तोड़ता हुआ, भयभीत गवयों से देखा जाने वाला, कैलास के शिखर के समान अति पुष्ट शरीर वाला, शङ्कर का वाहनभूत, अतिगर्विष्ठ नन्दी नामक बैल भी उस प्रदेश में प्रलयकालिक मेघ के समान गरजता था ।

इत्थं शङ्करपार्षदानां प्रवृत्तिं प्रतिपाद्य सम्प्रति भगवतः शङ्करस्य तपो वर्णयति—

तत्राऽग्निमाधाय समित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वयं विधाता तपसः फलानां केनाऽपि कामेन तपश्चचार ॥ ५७ ॥

ले दूसरी निज मूर्ति पावक, अष्टमूर्ति हुए विकल ।
तप के लिये तप-फलद शङ्कर, हो गये तप में अटल ॥

अन्वयः—तपसः फलानां स्वयं विधाता अष्टमूर्तिः तत्र स्वम् एव मूर्त्यन्तरं समित्समिद्धम् अग्निम् आधाय केन अपि कामेन तपः चचार ।

व्याख्या—तपसः = तपस्यायाः, फलानाम्=स्वर्गापवर्गादीनां, स्वयम्=आत्मना, विधाता = जनयिता, दाता इत्यर्थः, अष्टमूर्तिः = अष्टकायः, परमेश्वर इत्यर्थः, तत्र = तस्मिन् प्रस्थे, स्वम् एव = आत्मीयम् एव, मूर्त्यन्तरं = मूर्तिभेदं, समित्समिद्धं = काष्ठदीपितम्, अग्निं = वह्निम्, आधाय = प्रतिष्ठाप्य, केनापि कामेन = कयाप्यलौकिकफलकामनया, तपः = तपस्यां, चचार = चक्रे ।

व्युत्पत्तिः—विधाता = विदधातीति विधाता । अष्टमूर्तिः = अष्टौ मूर्तयः यस्य सः अष्टमूर्तिः । 'मूर्तिः काठिन्यकाययोः' इत्यमरः । शङ्करस्य अष्टमूर्तयश्च—'भूताऽर्कचन्द्रयज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः' इति । तत्र = तस्मिन् इति तत्र, 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल् प्रत्ययः । मूर्त्यन्तरम् = अन्या मूर्तिः मूर्त्यन्तरम्, तत् मूर्त्यन्तरम्, 'मयूरव्यंसकादयश्च' इति समासः । समित्समिद्धं = सम्यक् इद्धः समिद्धः, 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । 'ञिइन्धी दीप्तौ' इति धातोः क्तप्रत्ययेन इद्धपदसिद्धिः । समिद्भिः समिद्धः समित्समिद्धः, तं समित्समिद्धम्, 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित्स्त्रियाम्' इत्यमरः । अग्निम् = 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः' इत्यमरः। आधाय = आङुपसर्गपूर्वकात् 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इति धातोः क्त्वा, तस्य ल्यबादेशः । विलेखनप्रोक्षणादिना सम्पाद्येत्यर्थः । 'नात्र गार्हपत्यादीनामग्नीनां श्रौतेनाधानविधिना सम्पादनं विवक्षितम्, तत्र सपत्नीकस्यैवाधिकारात्' । 'प्रयोज-

नमनुद्दिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते' इति न्यायात्, कामेन इत्युक्तम् । 'शङ्करस्य प्राप्तसमस्तकामत्वात् केनापि इत्युक्तम्' वस्तुतस्तु भगवतस्तपश्चरणं 'सर्वैरप्येव कर्तव्यमि'ति लोकानामुपदेशानुग्रहार्थैवेति बोध्यम् । तथा चोक्तं भागवते—

ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकानां ग्राहयन्च्छीलं यथान्याऽघापनुत्तये ॥' इति ।

भावार्थः—तपःफलत्वेन प्रसिद्धानां स्वर्गादीनां स्वयमेव प्रदाताऽष्टमूर्तिः शिवः स्वकीयमेव मूर्तिभेदं समिद्भिर्दीपितं जातवेदसं सम्पाद्य हिमवच्छिखरे केनाप्यनिर्वचनीयेन भक्तोपदेशानुग्रहकामेनानुष्ठानं चकारेति भावः ।

भाषा—उसी हिमालय के रम्य शिखर पर,प्रसिद्ध स्वर्गादि फलों को स्वयं दूसरे को देने वाले, महादेवजी समिधाओं से प्रदीप्त स्वकीय मूर्त्यन्तर अग्नि का आधान करके, भक्तों को सदाचार के उपदेश की अनिर्वचनीय कामना से अनुष्ठान करते थे ।

इत्थमुपवर्णितवृत्तयोर्नायिकानायकयोः परस्परसङ्घटनार्थं प्रसङ्गोपात्तं पताकावृत्तं प्रस्तौति—

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।
आराधनायाऽस्य सखीसमेतां समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ॥५८॥

गिरिराज ने सादर प्रथम, सुरपूज्य शिवपूजन किया ।
विजया जया के साथ फिर, सेवार्थ गिरिजा को दिया ॥

अन्वयः—अद्रिनाथः अनर्घ्यं स्वर्गौकसाम् अर्चितं तम् अर्घ्येण अर्चयित्वा अस्य आराधनाय सखीसमेतां प्रयतां तनूजां समादिदेश ।

व्याख्या—अद्रिनाथः=पर्वतेश्वरः, हिमालय इत्यर्थः, अनर्घ्यम्=अमूल्यं, स्वर्गौकसां=त्रिदिवस्थानानां, देवानामित्यर्थः, अर्चितं=पूज्यमानं, तं=शिवम्, अर्घ्येण=उदकेन, पूजार्थेनेत्यर्थः, अर्चयित्वा=पूजयित्वा, अस्य=शिवस्य, आराधनाय=सेवनाय, सखीसमेतां=वयस्यायुक्तां, जयाविजयोपेतामित्यर्थः, प्रयतां=पवित्रां, नियमादिना इत्यर्थः, तनूजां=सुतां, समादिदेश=आज्ञापयामास ।

व्युत्पत्तिः—अद्रिनाथः=अद्रीणां नाथः अद्रिनाथः । अनर्घ्यम्=अर्घं=मूल्यम् अर्हतीति अर्घ्यः, 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः, 'दण्डादिभ्यः' इति यत्प्रत्ययः । न अर्घ्यः अनर्घ्यः, तम् अनर्घ्यम् । स्वर्गौकसां=स्वर्गः लोकः येषां ते स्वर्गौकसः, तेषां स्वर्गौकसाम् । अर्चितम्='अर्च् पूजायाम्' इति धातोः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तप्रत्ययः । स्वर्गौकसामित्यत्र 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । अर्घ्येण=। अर्घः=पूजा, तदर्थं जलमर्घ्यम्, तेन अर्घ्येण, 'पादार्घाभ्यां च' इति यत्प्रत्ययः 'पाद्यं तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणि' इत्यमरः । सखीसमेतां=सखीभ्यां समेता सखीसमेता, तां सखीसमेताम् । 'आलिः सखी वयस्या च' इत्यमरः । प्रयतां='पवित्रः प्रयतः पूतः' इत्यमरः । तनूजां=तन्वाः जाता तनूजा, तां तनूजां, 'स्त्रियां

मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः। समादिदेश = समाङुपसर्गद्वयपूर्वकात् 'दिश् अतिसर्जने' इति धातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिट्। अत्रानुप्रासो नाम शब्दालङ्कारः।

भावार्थः— शिवानुग्रहमात्रलब्धब्रह्मादिलोका देवा अपि मोक्षपदोपलब्धये वचसां मनसामप्यगोचरं यं सदाशिवं नानाद्रव्यनिर्मितासु प्रतिमासु पूजयन्ति, तं देवं केनापि पुण्यपरिपाकेन स्वप्रस्थोपस्थितमुपलभ्य हिमालयोऽर्ध्यादिभिः पूजयित्वा तदविच्छेदाय श्रद्धादिगुणयुक्तां सखीसमन्वितां स्वकन्यां पार्वतीं तत्र नियुक्तवानिति भावः।

भाषा—हिमालय ने देवताओं के भी पूज्य और स्वकीय शिखरपर रहने वाले महादेवजी की यथायोग्य पूजा करके, उनकी सेवा-शुश्रूषा के लिये, जया और विजया नामक दो सखियों के साथ श्रद्धायुक्त पार्वती को नियुक्त किया।

तस्यां शङ्करस्य प्रतिपत्तिमाह—

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ॥५९॥

तप के लिये थी विघ्न तो भी पार्वती को रख लिया।
वे धीर हैं कारण रहे पर चल न हो जिनकी क्रिया॥

अन्वयः—गिरिशः समाधेः प्रत्यर्थिभूताम् अपि शुश्रूषमाणां ताम् अनुमेने, विकारहेतौ सति येषां चेतांसि न विक्रियन्ते, ते एव धीराः।

व्याख्या— गिरिशः = शिवः, समाधेः=चित्तैकाग्रयस्य, प्रत्यर्थिभूतामपि=प्रतिपक्षभूतामपि, शुश्रूषमाणां = सेवमानां, तां = पार्वतीम्, अनुमेने=अङ्गीचकार। अर्थान्तरन्यासेनोक्तमर्थं द्रढयति—विकारहेतौ=प्रकृत्यन्यथात्वकारणे, सति=विद्यमाने, येषां= जनानाम्, चेतांसि = चित्तानि, न विक्रियन्ते = न विकृतिं नीयन्ते, ते एव = उक्तपुरुषा एव, धीराः = धैर्ययुक्ताः, नान्य इत्यर्थः।

व्युत्पत्तिः— प्रत्यर्थिभूताम्=प्रतिकूलम् अर्थयते तच्छीला प्रत्यर्थिनी प्रत्युपसर्गपूर्वकात् 'अर्थ याच्ञायाम् (चु० उ० से०)' इति धातोः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ३।२।७८' इति सूत्रेण णिनिप्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वविवक्षायाम् 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् प्रत्ययः। 'अभिघातिपराऽरातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः' इत्यमरः। प्रत्यर्थिनी भूता प्रत्यर्थिभूता, तां प्रत्यर्थिभूतां 'सुप्सुपा' इति समासः। शुश्रूषमाणां = श्रोतुम् इच्छन्ती शुश्रूषमाणा, तां शुश्रूषमाणां, शुश्रूषाशब्दश्च श्रवणेच्छायाः कार्यं लक्षयन् परिचर्यायां रूढः। 'श्रु श्रवणे' इति धातोः 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ३।१।७' इति इच्छायां सन् प्रत्ययः। 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः १।३।५७' इत्यात्मनेपदं, शानच्प्रत्ययः। अनुमेने = अनूपसर्गपूर्वकात् 'मनु अवबोधने' इति धातोः लिट्। 'न प्रतिषिद्धवान्' इति तदभिप्रायः। विकारहेतौ=विकारस्य हेतुः विकारहेतुः तस्मिन् विकारहेतौ, 'हेतुर्ना कारणं बीजम्' इत्यमरः, विक्रियन्ते = कर्मणि लट्। धीराः =

'धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान्पण्डितः कविः' इत्यमरः। अनेन वाक्येन वक्ष्यमाणकामदहनादिवृत्तान्तावगम्यस्य देवगतस्यारूपहार्यत्वस्य बीजन्यासः कृतः। अत्राऽर्थान्तरन्यासाऽलङ्कारः।

भावार्थः—सदाशिवो ध्यानस्य प्रतिपक्षभूतामपि सेवमानां तां पार्वतीमङ्गीचकार। यतश्चित्तविकृतिप्रधानभूते स्त्रीसन्निधानादिकारणे सत्यपि येषां मनांसि विकृतिं न नीयन्ते, ते एव महात्मनो धीरा उच्यन्ते, नान्य इति भावः।

भाषा—महादेवजी ने समाधि को भङ्ग करने वाली अत्यन्त सुन्दरी पार्वती की सेवा शुश्रूषा को स्वीकार कर लिया। क्योंकि चित्त के विकार को उत्पन्न करने में प्रधानभूत युवती स्त्री का सान्निध्य होने पर भी, जिनके मन में विकार उत्पन्न नहीं होता, वे ही महात्मा कहाते हैं।

अथोत्तरसर्गे कथान्तरप्रस्तावाय प्रस्तुतशुश्रूषाप्रकारेणैव पार्वत्याश्चिरावस्थानं दर्शयितुं शुश्रूषाप्रकारमाह—

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः॥ ६०॥

शुचि वेदिका पर जल कुसुम कुश नित उमा रखती रहीं।
शिर चन्द्र किरणों से सदा वह दूर श्रम करती रहीं॥

अन्वयः—सुकेशी सा अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा नियमविधिजलानां बर्हिषां च उपनेत्री सती तच्छिरश्चन्द्रपादैः नियमितपरिखेदा सती प्रत्यहं गिरिशम् उपचचार।

व्याख्या—सुकेशी=सुन्दरकुन्तला, सा=पार्वती, अवचितबलिपुष्पा=लूनपूजाकुसुमा, वेदिसंमार्गदक्षा=नियमवेदिकासम्मार्जनचतुरा, नियमविधिजलानां=नित्यकर्माऽनुष्ठानतोयानां, बर्हिषां च=कुशानां च, उपनेत्री=आनेत्री सती, तच्छिरश्चन्द्रपादैः=गिरिशमूर्धेन्दुरश्मिभिः, नियमितपरिखेदा = निवर्तितपरिश्रमा सती, प्रत्यहं=प्रतिदिनं, गिरिशम्=शिवम्, उपचचार=शुश्रूषाञ्चक्रे।

व्युत्पत्तिः—सुकेशी=शोभनाः केशाः यस्याः सा सुकेशी 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्' इति ङीष् प्रत्ययः। 'चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः' इत्यमरः। अवचितबलिपुष्पा=बलेः पुष्पाणि बलिपुष्पाणि, अवचितानि बलिपुष्पाणि यया सा अवचितबलिपुष्पा। वेदिसंमार्गदक्षा=वेदेः संमार्गः वेदिसंमार्गः, 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः। वेदिसंमार्गे दक्षा वेदिसंमार्गदक्षा, नियमविधिजलानां=नियमस्य विधिः नियमविधिः, 'नियमस्तु स यत् कर्म नित्यमागन्तुसाधनम्' इत्य-

मरः । तस्य जलानि नियमविधिजलानि, तेषां नियमविधिजलानाम् । 'आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । बर्हिषां='बर्हिर्ना कुशशुष्मणोः' इति त्रिकाण्डशेषकोपः । उपनेत्री=उपनयतीति उपनेत्री, उपोपसर्गपूर्वकात् 'णीञ् प्रापणे' इति धातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति तृचप्रत्ययः, स्त्रीत्वविवक्षायाम्-'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप्प्रत्ययः । तच्छिरश्चन्द्रपादैः=तस्य शिरः तच्छिरः, 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । चन्द्रस्य पादाः चन्द्रपादाः, 'पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्यांशाः' इत्यमरः । तच्छिरसि चन्द्रपादाः तच्छिरश्चन्द्रपादाः, तैः तच्छिरश्चन्द्रपादैः । नियमितपरिखेदा=नियमितः परिखेदः यस्याः सा नियमितपरिखेदा । प्रत्यहम्= अहनि अहनि इति प्रत्यहम् । 'अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धि०' इत्यादिना नियतार्थेऽव्ययीभावः । 'नपुंसकादन्यतरस्याम्' इति समासान्तः अच्प्रत्ययः ।

अत्र तच्छिरश्शब्देन पीडाहारकाणां नित्यसुलभत्वं कूपखनकवृत्तिश्च ध्वन्यते । यथा कूपखनकस्य खननोद्भवं खेदं तदुद्भूतमेव जलमपनयति, तथाऽस्या अपि हरसेवाजनितश्रमस्तच्छिरश्चन्द्रपादैरेवापनुद्यत इति तदाशयः ।

भावार्थः—शोभनमूर्धजा सा पार्वती पूजनार्थं पुष्पाहरणेन, वेदिकायाः सम्यङ्मार्जनेन, नित्यकर्मानुष्ठानाय जलानयनेन, कुशानामादानेन च शङ्करभालस्थचन्द्रकिरणैर्निर्वर्तितश्रमा सत्यहरहः शिवं शुश्रूषाञ्चक्रे इति भावः ।

भाषा—सुन्दर केश वाली सुकुमारी पार्वती पूजन के लिये फूलों को तोड़कर, वेदिका को अच्छी तरह साफ रखकर, नित्यकर्म के लिये जल तथा कुशों को लाकर, सर्वदा शङ्कर के मस्तक पर स्थित चन्द्रमा के अमृतमय किरणों से परिश्रम की थकावट को न पाकर, प्रतिदिन शङ्कर भगवान् की श्रद्धा से सेवा-शुश्रूषा करती थी ।

इति श्रीभारद्वाजगङ्गाधरशास्त्रिविरचितया पुंसवनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये पार्वतीप्रादुर्भावो नाम प्रथमः सर्गः समाप्तः ।

परीक्षा में आये हुए प्रश्नों और उनके उत्तर सहित—

परीक्षोपयोगी प्रश्नोत्तरियाँ

साहित्यदर्पण-चन्द्रिका (साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी)। लेखक श्री जयकान्त झा

स्वप्नवासवदत्तरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी : गाइड)। लेखक डॉ. अशोकचन्द्र गौड़

मध्यमव्यायोग रहस्यम् (प्रश्नोत्तरी)। लेखक डॉ. रमाशंकर मिश्र

अभिज्ञानशाकुन्तल-दीपिका (प्रश्नोत्तरी)। लेखक डॉ. रमाशंकर मिश्र

व्युत्पत्तिवादतरणिः (व्युत्पत्तिवाद-प्रश्नोत्तरी)। लेखक पं. उग्रानन्द झा

रघुवंश परिक्रमा (प्रश्नोत्तरी)। लेखक कमलनयन श्रीनिवास। ६-७ सर्ग

मृच्छकटिकरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी)।लेखक डॉ. अशोक चन्द्र गौड़

सिद्धान्तकौमुदी सोत्तरा प्रश्नावली। प्रश्नोत्तरानुक्रमणिका सहित।
लेखक पं. हेरकान्त मिश्र। १-४ खण्ड; प्रत्येक खण्ड पृथक्-पृथक्

कुमारसम्भवमहाकाव्यम् (गाइड)।'कला' संस्कृत व्याख्या एवं प्रश्नोत्तर सहित।
लेखक आचार्य लोकमणि दाहाल। १-२ सर्ग

लघुशब्देन्दुकला (लघुशब्देन्दुशेखर-प्रश्नोत्तरी)। ले० शोभाकान्त झा

रसगङ्गाधर-रहस्यम् (रसगङ्गाधर-प्रश्नोत्तरी)। लेखक पं. श्री मदनमोहन झा

तर्कभाषारहस्यम् (तर्कभाषा-प्रश्नोत्तरी)। लेखक पं. रुद्रधर झा

महाभाष्य-दीपिका (नवाह्निक-प्रश्नोत्तरी)। पं. देवदत्त शास्त्री

ध्वन्यालोक-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरी)। लेखक पं. शोभित मिश्र

वेणीसंहार-रहस्यम् (प्रश्नोत्तरी)। लेखक डॉ. अशोकचन्द्र गौड़

चन्द्रालोक-चन्द्रिका (प्रश्नोत्तरी)। लेखक पं. हेरकान्त मिश्र

मेघदूत रहस्यम् (प्रश्नोत्तरी)। लेखक पं. रमाशंकर मिश्र

माघकाव्य रहस्यम् (प्रश्नोत्तरी)। १-२ सर्ग; १-४ सर्ग

मध्यसिद्धान्तकौमुदी-रहस्यम्। लेखक पं. रामचन्द्र झा

प्रौढ मनोरमाशब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली। १-२ भाग

तर्कसंग्रह-प्रश्नोत्तरी। पं. श्री हेरकान्त मिश्र

लघुकौमुदी प्रश्नोत्तरी। लेखक पं० हेरकान्त मिश्र

मूल्य
रु० १५.००

अन्यप्राप्तिस्थान – चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, कचौड़ीगली, वाराणसी